

# Fotografinės Holokausto reprezentacijos Lietuvos istoriografijoje: bendra charakteristika ir probleminiai aspektai

Šarūnė Sederevičiūtė

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius

sarune.sedereviciute@jmuseum.lt

——— Straipsnyje pristatomas pilotinis tyrimas, kuriuo siekta iširti Holokaustą Lietuvoje reprezentuojančių istorinių fotografijų charakteristiką bei panaudojimo būdus lietuviškoje ir užsienio istoriografijoje taip siekiant išsiaiškinti problemines temas tolesnėms Holokausto fotografijos Lietuvoje studijoms. Esama padėtis rodo aiškų istorinių tyrimų, skirtų fotografijų atsiradimo ir vėlesnės sklaidos aplinkybėms nustatyti, poreikį. Apie paviršutinišką fotografinių istorinių šaltinių traktavimą liudija vyraujantys tiek abstraktūs, tiek trumpi ar net klaidingi nuotraukų priedašai, vengimas įvardyti originalias vaizdų atsiradimo aplinkybes, jų autorius, o neretai – nurodyti šaltinį. Taip pat nėra tvirtai susiformavusio lietuviško Holokausto vizualikos kanono.

*Reikšminiai žodžiai:* Holokaustas, fotografija, istoriografija, Lietuvos istorija.

Šiuolaikinės visuomenės tyrinėtojai kaip vieną iš jos bruožų dažnai apibrėžia analogų praeityje neturintį vaizdą „tvaną“ visose gyvenimo srityse, įskaitant ir istorijos pažinimą<sup>1</sup>. Plačiai pastarąjį reiškinį išnagrinėjęs kanadiečių edukologas Markas Mossas teigia, kad, aiškinant visuomenei praeitį, fotografija nepaprastai svarbi, mat jau nuo pat šios medijos atsiradimo nuotrauką dėl gebėjimo autentiškai atkurti regimąjį pasaulį imta sieti su tikrove<sup>2</sup>. Taip pat šiandien pripažįstama, kad Holokaustas yra vienas gausiausiai Europos mastu fotografuotų moderniosios istorijos įvykių, ir būtent nuotraukos tapo pagrindinėmis istorijos apie šį įvykį pasakotojomis plačiai visuomenei, vadinasi, atlieka svarbų vaidmenį konstruojant kolektyvinę atmintį<sup>3</sup>. Yra net teigiančių, kad kone maniakiškas nacių dėmesys vizualinei dokumentacijai iš dalies lėmė ir vėlesnį Holokausto unikalumo suvokimą<sup>4</sup>. Juk fotografuoti reiškia ir suteikti svarbą. Be to, fotografijos teoretikai pastebi ir tai, kad nuotraukų reikšmė priklauso ne tiek nuo jų turinio, kiek nuo interpretacijos, kurią formuoja valstybė, archyvas, muziejininkas, kuratorius, istorikas ir t. t.<sup>5</sup>

Šių ir panašių svarstymų fone kyla nemažai „vietinės reikšmės“ klausimų – o kokios viešumoje skelbtos fotografijos perteikia Holokaustą Lietuvoje? Ar galime išvelgti vizualinį kanoną ikoninių fotografijų, sakančių „o taip atrodė Holokaustas Lietuvoje“, seriją? Ar keitėsi, o jeigu taip – tai kaip, tų pačių nuotraukų interpretacijos?

Norint atsakyti į šiuos klausimus, šįkart buvo nuspręsta susitelkti į nacių okupacijos laikotarpio (1941 m. birželis – 1944 m. rugpjūtis) fotografijas iš Lietuvos, publikuotas tiek mokslinėje, tiek populiariojoje vietinėje ir užsienio literatūroje. Taigi pagrindinis pristatomo tyrimo tikslas – ištirti

1 Humanitariniuose ir socialiniuose moksluose susidomėjimas vizualikos poveikiu visuomenei paprastai apibūdinamas kaip *vizualinis posūkis*, plačiau žr. Jolita Mulevičiūtė, *Besotis žvilgsnis. Lietuvos dailė ir vizualioji kultūra. 1865–1914*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.

2 Mark Moss, *Toward the Visualization of History: The Past as Image*, Plymouth: Lexington Books, 2010, p. 106–107.

3 Tą sutartinai teigia: Mariene Hirsch, „Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory“, in: *Visual Culture and the Holocaust*, ed. Barbie Zelizer, London: Rutgers University Press, 2001, p. 218; Janina Struk, *Photographing the Holocaust: Interpretations of the Evidence*, London: I. B. Tauris, 2004, p. 213; Susan A. Crane, „Choosing Not to Look: Representation, Repatriation, and Holocaust Atrocity Photography“, in: *History and Theory*, 2008, Nr. 47, p. 309; Michael F. Bernard-Donals, *Forgetful Memory: Representation and Remembrance in the Wake of the Holocaust*, State University of New York, 2009, p. 58.

4 Janina Struk, *op. cit.*, p. 214.

5 *Ibid.*, p. 13.

Holokaustą Lietuvoje reprezentuojančių fotografijų charakteristiką bei panaudojimo būdus lietuviškoje ir užsienio istoriografijoje.

Tyrimas ne baigtinis, bet pilotinis, siekiant išsiaiškinti problemines temas tolesnėms Holokausto fotografijos Lietuvoje studijoms. Išsiskirti ir šie uždaviniai: 1) remiantis teorine literatūra apibrėžti problemines Holokausto fotografijos sritis ir pagal jas susisteminti tyrimo šaltinius pasitelkiant konkrečias analitines kategorijas; 2) palyginti užsienio ir Lietuvos leidiniuose skelbtas fotografijas; 3) nustatyti ir aptarti pagrindinius probleminius Holokaustą Lietuvoje atspindinčių fotografijų publikavimo leidiniuose aspektus.

Pagrindinę tyrimo šaltinių bazę sudaro du blokai. Pirma, tai visi Lietuvoje išleisti neverstiniai iliustruoti spaudiniai, pasakojantys apie Holokaustą Lietuvoje (jų 20). Antra, 16 užsienio leidinių – verstinių ar originalo kalbomis – ta pačia tema. Šiuo atveju pasirinkti ne visi, o tyrimo autorei pasiekiami dėl praktinių aplinkybių<sup>6</sup>. Siekiant lygiavėrio palyginimo, neimtos publikacijos, skirtos itin siauriems lokalia ar įvykio prasme Holokausto epizodams. Taigi remtasi tais leidiniais, kurie atskleidžia Holokaustą, Lietuvos, žydų ir Antrojo pasaulinio karo istoriją.

Jau kaupiant tyrimo šaltinius, paaiškėjo, kad dauguma istoriografijos apie Holokaustą Lietuvoje neturi jokių iliustracijų arba jos visiškai nesusijusios su aptariamu laikotarpiu, tad galutiniai tyrimo išteklių ne itin dideli – susistemintos 306 nuotraukos (191 iš Lietuvos, 115 iš užsienio leidinių). Pasitelkti ir papildomi šaltiniai – sovietinė iliustruota istoriografija, siekiant nustatyti tradicijų tęstinumą arba pokyčius; taip pat tikrintos konkrečios nuotraukos Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus (toliau – VVGŽM) fonduose bei skaitmeniniuose internetu pasiekiamuose United States Holocaust Memorial Museum (toliau – USHMM), Yad Vashem, Ghetto Fighter's House<sup>7</sup> ir kituose archyvuose.

Lietuvoje fotografijos, tiek istorinės, tiek meninės, tyrimais tradiciškai užsiima menotyrininkai. Jie linę fotografijos istoriją pateikti remdamiesi konkrečiais asmens kūryba, nagrinėdami tam tikrą meninę srovę ar

6 Turima omenyje prieiga prie leidinių Lietuvos bibliotekose (Vilniaus universiteto, Nacionalinėje Martyno Mažvydo ir Vilniaus žydų viešojoje) ar internetinėje erdvėje. Žinoma, viso pasaulio mastu vien su Holokaustu susijusių leidinių yra tūkstančiai, tad tyrimas yra neabejotinai ribotas.

7 Nuorodos į internetinius puslapius atitinkamai: <https://collections.ushmm.org/search/> <http://collections1.yadvashem.org/search.asp?lang=ENG&rsvr=7> <http://infocenters.co.il/gfh/search.asp?lang=ENG>.

organizaciją. Tačiau Holokausto fotografijai dažniausiai beprasmiška taikyti kokias nors kompozicinės analizės ar autorinės kūrybos kategorijas, taigi ji lieka už menotyrininkų akiračio. Tuo metu į istorikų akiratį Holokausto tema, žinoma, patenka ir net nuolat skleidžiasi naujais straipsniais bei monografijomis, tačiau dėl vizualinio raštingumo stokos fotografijos šalinamosi kaip tyrimo objekto<sup>8</sup>.

Tiesa, panaši padėtis šiuo klausimu susidariusi ir Vakaruose. Kaip teigia JAV istorikas Davidas Shneeras, nepaisant gausios Holokaustui ir Antrajam pasauliniam karui skirtos istoriografijos, istorikai iki šiol beveik nenagrinėjo Holokausto fotografijos, tad akademiniai šios srities tyrimai daugiausia priklauso komunikacijos ir kultūros teoretikams<sup>9</sup>.

Pastarieji XX a. paskutiniame dešimtmetyje ir ypač pirmaisiais dviem XXI a. dešimtmečiais jau spėjo išvystyti atskirą kritinės Holokausto fotografijos studijų kryptį ir nubrėžti pagrindines problemines gaires. Vieni imasi gvildinti nevienareikšmius santykius tarp Holokausto kaip istorinės tikrovės, fotografinės jo reprezentacijos ir istorinės atminties<sup>10</sup>; kiti atlieka istorinį tyrimą siekdami išsiaiškinti konkrečių fotografinių atvaizdų atsiradimo aplinkybes<sup>11</sup>; treči įvairiais būdais apjungia pirmąsias dvi kryptis kurdami pasakojimus, kuriuose išryškėja, kaip, kintant atminties politikai, keičiasi ir pirminės nuotraukų reikšmės<sup>12</sup>. Straipsnyje pristatoma tyrimą

8 Kaip išimtį galima paminėti Margaritos Matulytės, Agnės Narušytės knygą *Camera obscura: Lietuvos fotografijos istorija 1839–1945* (Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2016), kur karo fotografijai skirtame skyriuje šiek tiek aptartas fotografinis nacių okupacijos metu palikimas.

9 David Shneer, „Picturing Grief: Soviet Holocaust Photography at the Intersection of History and Memory“, in: *American Historical Review*, 2010, Nr. 1 (115), p. 28.

10 Mariene Hirsch, *op. cit.*, p. 215–246; Susan A. Crane, *op. cit.*, p. 309–330; Michael F. Bernard-Donals, *op. cit.*; Judith Keilbach, „Photographs, Symbolic Images, and the Holocaust: On the (im)possibility of depicting historical truth“, in: *History and Theory*, 2009, Nr. 2 (48), p. 54–76; Angi Buettner, *Holocaust Images and Picturing Catastrophe: The Cultural Politics of Seeing*, Farnham: Ashgate, 2011.

11 Judith Levin, Daniel Uziel, „Ordinary Men, Extraordinary Photos“, in: *Yad Vashem Studies*, 1998, Nr. 26, p. 280–293; Sybil Milton, „Photography as evidence of the Holocaust“, in: *History of Photography*, 1999, Nr. 4 (23), p. 303–312; David Shneer, *Through Soviet Jewish Eyes: Photography, War and the Holocaust*, New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 2010; Karel C. Berkhoff, „Total Annihilation of the Jewish Population: The Holocaust in the Soviet Media, 1941–45“, in: *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, sud. M. David-Fox, P. Holquist & Martin, Pittsburg: University of Pittsburgh Press, 2014, p. 83–117; Judith Cohen, „Jewish Ghetto Photographers“, in: *The Holocaust: Memories and History*, sud. Victoria Khterer et al., Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2014, p. 86–105.

12 Barbie Zelizer, *Remembering to Forget: Holocaust Memory Through the Camera's Eye*, Chicago: University of Chicago Press, 1998; Janina Struk, *op. cit.*; David Shneer, *Picturing Grief* p. 28–52.

būtų galima priskirti pirmajai probleminei kryptčiai, nes daugiausia dėmesio čia skirta fotografijoms, kaip reprezentuojančioms ir interpretuojančioms įvairius istorinius pasakojimus.

### Analitinės kategorijos – kas, iš kur, kada, kaip?

Nepaisant XX a. stiprėjančios tendencijos su istorija visuomenę pažindinti vaizdais, jie vis dar nedažnai suvokiami kaip įrodymai, kurie turėtų būti kruopščiai ištirti. Istoriniuose pasakojimuose neretai norima vaizdą pateikti tik kaip abstrakčią laiko ar temos iliustraciją<sup>13</sup>. Tačiau tokiu būdu iš nuotraukos „pavagiamas“ informacinis jos potencialas. Kaip teigia žydų studijų atstovas Michaelas Bernard-Donalsas – žiūrėdami į atvaizdą, kuriame konkretaus įvykio savitumas sunaikintas, iš tikrųjų žiūrime tik į tuščią kevalą ir manome, kad tai yra Holokaustas, vadinasi, formuojame nerišlią atmintį<sup>14</sup>.

Reikėtų pradėti nuo pamatinio teiginio, kad Holokausto, kaip istorinio reiškimo apskritai, neįmanoma perteikti fotografija. Pagal šį klausimą nagrinėjusią medijų tyrėją Judith Keilbach, galima išskirti šias priežastis: a) pats Holokausto pobūdis – galutinis sprendimas – didele dalimi įgyvendintas sisteminė įvairių politinių ir administracinių struktūrų veikla, o tokių organizacinių procedūrų ir struktūrų fotografija nepajėgi atvaizduoti; b) naikinimo mastas – nužudytųjų skaičius toks milžiniškas, kad daugumos iš šešių milijonų aukų kūnų nebuvo įmanoma užfiksuoti fotojuostelėje, tad fotografija pajėgi fizinę tragedijos mastą netiesiogiai įvardyti nebent metonimijos būdu; c) Holokausto idėjos pagrindas – žydus sunaikinti nepaliekant menkiausio jų egzistavimo pėdsako.

Taip sunaikintų Europos žydų, savaime suprantama, nebuvo įmanoma nufotografuoti, nes nuotraukai reikalingas vaizduojamo objekto matomumas. Taigi paradoksaliai visi užfiksuoti Holokausto vaizdai perteikia neįgyvendintą idėją, tai, kas išliko, nors turėjo būti sunaikinta<sup>15</sup>. Tad fotografija, jeigu apeliuojame į protą, o ne į emocijas, gali ir turėtų tarnauti tik kaip konkretaus „įlaikinto“ ir „įvietinto“ epizodo pažinimo šaltinis su aiškiais tiek prieš objektyvą atsidūrusiais, tiek už kadro ribų likusiais veikėjais, nes vien pagal apibrėžimą fotografija visada yra išimta iš konkretaus konteksto – sukūrimo, reprezentuojamos scenos ar vaizduojamo asmens gyvenimo.

<sup>13</sup> Susan A. Crane, *op. cit.*, p. 324.

<sup>14</sup> Michael F. Bernard-Donals, *op. cit.*, p. 79.

<sup>15</sup> Judith Keilbach, *op. cit.*, p. 60–61.

Taigi nenuostabu, jog visi, kada nors kritiškai atsiliepę konkrečiai apie Holokausto ar apskritai apie fotografiją, pirmiausia pabrėžia nuotraukos konteksto svarbą jos suvokimui. Ši prielaida kyla iš epistemologinės paradigmos, kad nuotrauka yra ne tikrovės atspindys, o jos interpretacija, kurios prasmė atsiranda veikiant įvairiems diskursams<sup>16</sup>. Kitaip tariant, nuotrauka yra materialaus aparato gaminy, įdarbintas konkrečiuose kontekstuose konkrečių jėgų ir daugiau ar mažiau apibrėžtiems tikslams. Todėl, kaip rašo viena žymiausių Holokausto fotografijos tyrinėtojų Janina Struk, „patikėję, kad nuotraukos atspindi praeities tikrovę, atsiduriame fikcijos karalystėje“<sup>17</sup>. Istorikė Susan Crane žengia dar toliau ir primygtinai teigia: nors, dirbant su nuotraukomis, informacija gali būti apribota tik tuo, ką matome vaizde, kaip mokslininkai esame įsipareigoję ir privalome fotografijas kvestionuoti papildomai. Vizualiniai įrodymai, anot jos, istoriniame kontekste yra tik dar viena tyrimo šaltinių forma, tad istorikams privalu reaguoti į etinį įsipareigojimą išsiaiškinti apie nuotrauką viską, kas įmanoma, prieš ją panaudojant, perplatinant ar bandant pateikti kaip žmonijos ar istorijos pavyzdį<sup>18</sup>.

Yad Vashem fotoarchyvo tyrėjai Judith Levin ir Danielis Uzielis siūlo: kaip šaltinį naudojant Holokausto nuotraukas, būtina atsižvelgti į fotografo ir nufotografuotųjų tapatybes, nuotraukos sklaidos ir priklausymo vaizdų serijai aplinkybes, lydintį tekstą ir tai, kas pagal turimas žinias liko už kadro<sup>19</sup>. USHMM istorikė Sybil Milton teigia, kad fotoaparatas nefiksuoja įvykių neutraliu ar laisvu nuo vertybinio vertinimo būdu, tad istorikas turi atkreipti dėmesį į nuotraukos situaciją / aplinką, kilmę ir fotografo motyvus<sup>20</sup>. J. Struk prideda: mūsų vaizduotė, informuota fotografijos konteksto, užpildo pasakojimą tuo, ko nematome, tuo, kas slypi už nuotraukos ribų<sup>21</sup>.

<sup>16</sup> „Fotografinė reprezentacija atsiranda diskriminacinio techninio, kultūrinio ir istorinio proceso metu, kai tam tikri optiniai ir cheminiai prietaisai įdarbinami, idant susistemintų patirtį bei troškimus ir sukurtų naują tikrovę – popierinį atvaizdą, kuris per tolimesnius procesus gali tapti prasmingas įvairiausiais būdais. Kiekvienoje proceso stadijoje atsitiktinis poveikis, tikslinga intervencija, pasirinkimai ir pokyčiai prisideda kuriant fotografijos prasmę. Taigi šitai nėra tik buvusios tikrovės moduliacija, o ir naujos savitos fotografijos tikrovės sukūrimas. Fotografija įgauna prasmę tam tikrose transakcijose ir daro įtaką, bet negali rodyti ar būti rodoma priešfotografinėi tikrovei kaip tiesa.“ John Tagg, *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1988, p. 3.

<sup>17</sup> Janina Struk, *op. cit.*, p. 213.

<sup>18</sup> Susan A. Crane, *op. cit.*, p. 311.

<sup>19</sup> Judith Levin, Daniel Uziel, *op. cit.*, p. 281–282.

<sup>20</sup> Sybil Milton, *op. cit.*, p. 311.

<sup>21</sup> Janina Struk, *op. cit.*, p. 212.

Taigi geriausiu atveju siūloma interpretuoti ir nuotraukai suteikti prasnę neužgožiant originalių jos sukūrimo aplinkybių, t. y. visiškai išnaudojant potencialą<sup>22</sup>.

Vienas svarbiausių kontekstinių žinių apie nuotrauką elementų – fotografo, kurio pasaulėvaizdis neišvengiamai perteikiamas nuotrauka, tapatybė arba bent priklausomybė tam tikrai grupei. Pastebėta, kad viso pasaulio mastu viešojoje erdvėje dažniausiai vyrauja pačių nacių darytos Holokausto fotografijos, kurios pirmiausia funkcionavo kaip vokiečių viršenybės ir galios įrodymas<sup>23</sup>. S. Crane primena: žiūrėjimas į tokias nuotraukas atgaivina nusikaltėlio žvilgsnį ir žiūrėtojo galvoje atkuria aukos nužmoginimą ir bauginimą<sup>24</sup>. Pavyzdžiui, nors dauguma nacių fotografų buvo profesionalai, jų geto nuotraukose žydų kančioms užuojautos nėra. Tuo metu žydų fotografai parodo daug aspektų, paslėptų nuo nacių, tad šios nuotraukos padeda geriau įsivaizduoti gyvenimą gete<sup>25</sup>.

Vakariečių tyrimuose paprastai kalbama apie tris fotografų grupes – nacių, žydų ir amerikiečių išlaisvintojų. Lietuvoje šią schemą tenka koreguoti, amerikiečius pakeičiant sovietais ir įtraukiant lietuvius kaip galimus pašalinius įvykių stebėtojus. Toks teorinis suskirstymas vis dėlto kelia praktinių sunkumų, mat kai kurių epizodų nuotraukų autorius ne visada įmanoma identifikuoti. Todėl nuspręsta prie sovietinių partizanų prisidėjusių žydų nuotraukas traktuoti kaip sovietines, nes neaišku, ar fotografavosi patys žydai, ar specialiai tam reikalui iš SSRS atsiųsti fotožurnalistai<sup>26</sup>. O nacių okupacinės valdžios nuotraukas, kurias galėjo padaryti ir lietuvių fotografai, tačiau dirbę valdžios užsakymu, – naciams.

Kitas svarbus sandas – nuotraukos vaizduojamas įvykis, t. y. jos turinys. J. Struck visas Holokausto fotografijas pirmiausia grupuoja pagal temas (žiaurūs nusikaltimai, karo propaganda, getai, koncentracijos stovyklos, išlaisvinimas), o tada smulkiau tipologizuoja pagal autorius ir jų tikslus. J. Keilbach dėmesį sutelkia į funkciją (mėgėjiški suvenyriniai kadrai,

22 Mark Moss, *op. cit.*, p. 107.

23 Janina Struk, *op. cit.*, p. 214; Judith Keilbach, *op. cit.*, p. 63.

24 Susan A. Crane, *op. cit.*, p. 311.

25 Victoria Khiterer, „Introduction“, in: *The Holocaust: Memories and History*, edited by Victoria Khiterer with Ryan Barrick, David Misal, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2014, p. xiv.

26 Kad gyvavo tokia praktika, teigia David Shneer, *Trough Soviet Jewish Eyes*, p. 94; Kad partizanus išvaduoatame Vilniuje fotografavo garsus *Pravdos* fotokorespondentas Jakovas Riumkinas, atsimena Sara Ginaitė, *Atminimo knyga*, Vilnius: Margi raštai, 1999, p. 175.

nacių vadovybei ir plačiau visuomenei skirti vaizdai, amerikiečių fotožurnalistų užfiksuotos koncentracijos stovyklos ir pan.)<sup>27</sup>.

Kadangi suskirstymą iš esmės lemia praktinė situacija, vaizdų blokas, su kuriuo dirbama, šiame tyrime pirmiausia buvo surinktos visos publikuotos nuotraukos ir, išnagrinėjus jų turinį, išskirtos tokios loginės teminės grupės: žydų žudynių ir pažeminimo scenos; okupacinė vokiečių valdžia (tiek nacių pareigūnai, tiek vietinė administracija bei įvairios policinės struktūros); gyvenimas getuose; antinacinis pasipriešinimas (prie sovietinių partizanų prisidėję žydai, antifašistinis pogrindis, taip pat miestų „išvadavimo“ scenos), žydų palaikų ekshumacija (kaip kriminalinio tyrimo dalis); lietuviai baltaraiščiai, policinių ir apsaugos batalionų nariai (kadrai be vokiečių ir ne pogromų scenos); vietos (scenos be žmonių, tik kaip erdvinė nuoroda); karo griuvėsiai; lietuvių visuomenė (eiliniai gyventojai). Taip pat pažymėti, tačiau nesuskaičiuoti (nes niekad neaiškus nuotraukų padarymo laikas ir vieta, jos tarnauja kaip asmens redukcija) fotoportretai, kurių subjektai papildomai suskirstyti į žydų gelbėtojus, lietuvius nacių aukas, antinacinio pasipriešinimo dalyvius, 16-osios lietuviškosios divizijos karius, eilinius žydus, nacių pareigūnus ir vermachto kareivius, lietuvius nacių kolaborantus. Toks suskirstymas leidžia pažvelgti į skirtingus Holokausto veikėjų tipus<sup>28</sup>.

Ypač daug diskusijų kyla dėl žudynes ir kitą žiaurų elgesį fiksuojančių fotografijų publikavimo. Holokausto reprezentacijų tyrinėtojai dažniausiai abejoja edukacine tokių vaizdų verte, esą šios nuotraukos nacių sukurtos kaip pažeminimo aktas, ir mes jį tęsiame žiūrėdami<sup>29</sup>. Šalininkų argumentas dėl pareigos jausmo aukoms, idant niekad nepamirštume jų tragedijos ir visada būtume budrūs bei jautrūs mūsų esamuju laiku galintiems vykti genocidams, atremiamas kontrargumentu, jog kuo labiau prisijaukiname žiaurumą vaizdus, tuo darosi silpnesnis mūsų moralinis bei etinis atsakas, kartu didėja tikimybė, kad nusikaltimai kartosis<sup>30</sup>.

Nuotraukos yra neatskiriama istorinio šaltinio dalis, o prasmę bei kontekstą suteikia tekstas. Būtent prieraišas nukreipia tam tikra nuotraukos „perskaitymo“ linkme ir pasako, ką turėtumėme matyti<sup>31</sup>. Taigi nors

27 Judith Keilbach, *op. cit.*, p. 63–67.

28 Tokia tipologija sukurta bandant išskirstyti visus publikacijose aptiktus fotoportretus į prasmingas grupes.

29 Janina Struk, *op. cit.*, p. 213–215.

30 Susan A. Crane, *op. cit.*, p. 323.

31 Janina Struk, *op. cit.*, p. 212.



fotografinis vaizdas žiūrovą paverčia liudytoju ir konstruoja kolektyvinę atmintį, tačiau būtent užrašas ir nuotraukos pamatymo kontekstas didžiają dalimi lemia to liudijimo objektą<sup>32</sup>.

Publikacijose pateikti nuotraukų pavadinimai taip pat verti atidaus žvilgsnio. Jie šiame tyrime pagal pobūdį suskirstyti į: a) informacinius (trumpas, apibūdinantis subjektą, vietą ir laiką); b) simbolinius (aprašytas ne konkretus vaizdas, bet abstraktinta, tarsi nuotrauka perteiktų bendresnį reiškinį); c) ideologizuojančius (ryškus vertybinis vertinimas, implikuojami vaizde tiesiogiai nematomi dalykai); d) aiškinamuosius (be trumpos informacijos, pateikiamos ir vaizdo atsiradimo aplinkybės, aiškinamas vaizduojamas įvykis), e) personalinius (perteiktas asmeninis pasakotojo santykis su vaizdu, jam esant įvykių dalyviu ar pažįstant vaizduojamus asmenis, vietas).

Kontroversiškas simbolinis nuotraukų įvardijimas – tarsi teigiama, kad vienas vaizdas gali perteikti Holokausto patirtį bei prasmę, tačiau kritikai abejoja ir klausia, ar iš tikrųjų galima suvokti visumą ar esmę įvykio, kuris neretai apibūdinamas kaip esantis už įprastinės reprezentacijos ribų<sup>33</sup>. Taigi grįžtame prie skyriaus pradžioje pristatytos idėjos. Vis dėlto į šį reikalą galima pažvelgti ir iš kitos pusės.

Anot J. Keilbach, simboliniai vaizdai gali būti apibūdinti ir teigiamai, kaip turintys galią sustiprinti jau egzistuojantį žinojimą. Kaip ir jokia nuotrauka jie negali perteikti visapusiško žinojimo apie Holokaustą, bet konkretus atvaizdas gali rodyti platesnį kontekstą metonimijos būdu. Sužadindami sąsajas ir iššaukdami esančius žinių archyvus, simboliniai vaizdai gali perduoti istorinę tiesą, nors ta tiesa nuotraukoje ir negali būti atvaizduota<sup>34</sup>. Vadinasi, populiarūs posakiai „Kiekviena nuotrauka pasakoja istoriją“ arba „Vienas vaizdas vertas tūkstančio žodžių“ – yra prasmingi tik tuomet, jei tas pasakojimas jau iš anksto įtvirtintas tekstiniu pavidalu<sup>35</sup>. Šiuos argumentus galima apibendrinti taip: nuotraukos simboliniais pavadinimais (pvz., *Holokausto epizodas Lietuvoje*) apeliuoja į kolektyvinę atmintį ir sutvirtina jau žinomą naratyvą, tačiau neperteikia naujos informacijos ir iš esmės neprisideda prie istorinio tikrovės pažinimo.

Simbolizmas siejasi ir su kitu svarbiu šio tyrimo aspektu – ikonškumu. Paprastai nuotrauka vadinama ikonine, kai apie ją kalbant daugeliui

32 Michael F. Bernard-Donals, *op. cit.*, p. 58.

33 Barbie Zelizer, *Introduction: On Visualizing the Holocaust*, p. 2.

34 Judith Keilbach, *op. cit.*, p. 68.

35 Janina Struk, *op. cit.*, p. 212.

žmonių nebereikalingas fizinis vaizdo buvimas, mat jis taip įsirėžęs į atmintį, kad be vargo atkuriamas vaizduotėje. Tokį statusą fotografija gali įgauti dėl kelių priežasčių – dažno kartojimo įvairiose medijose; gebėjimo sutalpinti kelias reikšmes, bendrines idėjas ir įsitikinimus; estetikos, sukuriiančios paveikų intymios patirties pojūtį<sup>36</sup>. Sakykim, Holokausto atveju itin „mėgstami“ senolių, moterų ir vaikų atvaizdai kaip universaliai perteikiantys aukų pažeidžiamumą ir nekaltybę<sup>37</sup>. Todėl ypatingas dėmesys skiriamas įvairiuose leidiniuose pasikartojančioms nuotraukoms, analizuojant jų perteikiamas reikšmes ir „ikoniskumo“ bruožus.

Kaip tirdama įsitikino J. Struk, archyvai, saugantys Holokausto fotografijas, esti labai gausūs ir įvairūs. Juose nuotraukos tvarkomos, registruojamos ir kategorizuojamos pagal biurokratinės konvencijas. Archyvai (ar muziejų fondai) nėra neutralios erdvės: jie primeta savo prasmes fotografijoms. Būdai, kuriais jos tvarkomos, nulemti ne vien jų kilmės aplinkybių, bet ir archyvo steigėjų kultūros<sup>38</sup>. Dėl to sumanyta tiriant užfiksuoti publikacijų autorių santykį su nuotraukų šaltiniais – pažymėti, kiek ir kokiais archyvais (muziejų fondais ar kitomis publikacijomis) remtasi, kartu mėginama nustatyti santykį su archyvo tvarka. Čia iš karto galima paminėti, kad iš visų vartytų leidinių vienintelė Holokausto istorijos autorė Doris L. Bergen įvardinėje knygos dalyje atkreipė dėmesį į šio laikotarpio fotografijų naudojimo problemas ir kritiškai įvertino savo iliustracijoms pasirinktas nuotraukas atskleisdama jų daugiasluoksniškumą<sup>39</sup>.

Galiausiai, remiantis empiriniais duomenimis, buvo parengtos dvi lyginamosios užsienio ir lietuviškos istoriografijos lentelės, kuriose prie kiekvieno leidinio pažymėta išleidimo data, autoriaus priklausomybė tam tikrai institucijai, iliustracijų šaltiniai. Iš pradžių užsimota patikrinti ir skirtingų metų tų pačių publikacijų leidimus, siekiant nustatyti, ar keitėsi nuotraukos ir jų pavadinimai, tačiau, nė viename leidinyje neaptikus jokių pasikeitimų, skiltis visai išimta iš bendros analizės lentelės. Kiekvieno leidinio nuotraukos išanalizuotos pažymint atitinkamomis sutartinėmis raidėmis jų turinį, fotografo perspektyvą, taip pat užfiksuotos geografinės vietos. Kadangi

<sup>36</sup> Šios priežastys apibendrintos iš Judith Keilbach, *op. cit.*, p. 69; Mark Moss, *op. cit.*, p. 116; Aangi Buettner, *op. cit.*, p. 4.

<sup>37</sup> Janina Struk, *op. cit.*, p. 211.

<sup>38</sup> *Ibid.*, p. 13.

<sup>39</sup> Doris L. Bergen, *War and Genocide: a Concise History of the Holocaust*, 3rd ed., Lanham: Rowman & Littlefield, 2016, p. 7–11.

nuotraukos autorius ar jos padarymo vieta prieraše dažnai neįvardyta, ši informacija gauta tikrinant kituose leidiniuose bei archyvuose. Atskirai sudarytas ir visų leidiniuose paskelbtų fotografijų sąrašas, pažymint jų pasikartojamumą bei skirtingus prierašus.

## Rezultatai

Pirmiausia, žvelgiant į tyrimo šaltinių bloką, matyti, kad dauguma publikacijų išleistos per pastaruosius du dešimtmečius. Tokią situaciją lėmė kelios priežastys.

Lietuvoje pirmaisiais nepriklausomybės metais daugiausia dėmesio skirta istorinei sovietinės okupacijos patirčiai, tad dauguma šio tyrimo šaltinių išleista jau po 2000 m., išaugus susidomėjimui Holokausto tema.

Vakaruose, neskaitant išgyvenusių ir emigravusių žydų lokalių atsiminimų, likusių už tyrimo ribų, Holokausto Lietuvoje epizodai pateko į bendro pobūdžio istoriografiją taip pat tik po 1990-ųjų, šio reiškinių naratyvams nuo koncentracijos stovyklų patirties išsiplėtus iki buvusiose sovietinėse teritorijose vykusių masinių žudynių. Iki tol dėl Šaltojo karo metų politikos viešojoje erdvėje labiau nušviesta pokarinė nusikalstama sovietinio režimo veikla prieš Rytų Europos gyventojus<sup>40</sup>.

Be to, nors ir aptikti keli tyrimo kriterijus atitinkantys leidiniai, anglų kalba išleisti Izraelyje, juose nebuvo panaudota nė viena nuotrauka iš nacių okupacijos laikotarpio Lietuvoje. Vadinasi, galima teigti, kad istorinė fotografija intensyviai imta naudoti iliustruojant pasakojimus apie Holokaustą Lietuvoje tik per pastarąsias tris dekadas. Tai, žinoma, susiję ir su įvade jau minėta išaugusia vizualikos įtaka visuomenei apskritai.

Pradėkime tyrimo rezultatų aptarimą nuo fotografijų šaltinių kategorijos. Daugiausia užsienyje leistų knygų rėmėsi Yad Vashem archyvu (8 iš 16), o Lietuvoje – VVGŽM (9 iš 20) arba LCVA (7 iš 20). Yad Vashem archyvo populiarumą galima sieti su tuo, kad prie daugumos knygų leidybos yra prisidėję šios institucijos darbuotojai. Nesunku išvelgti aiškia tendenciją užsieniečiams nesinaudoti Lietuvos archyvais, o lietuviams – užsienio. Vieninteliame žydų gyvenimo Lietuvoje parodos kataloge<sup>41</sup> remtasi USHMM,

40 David Shneer, *Picturing Grief*, p. 29–30.

41 *Žydų gyvenimas Lietuvoje = Jewish life in Lithuania*: Parodos katalogas, sud. Rūta Puišytė, Darius Staliūnas, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001.

Yad Vashem ir Beit Hatfutsot archyvais. Be to, penkiuose Lietuvos<sup>42</sup> ir trijuose užsienio leidiniuose<sup>43</sup> pastebėta ydinga praktika visai nenurodyti nuotraukų šaltinių, o kai kur jie paminėti knygos gale bendrai, neįvardijant, kurie konkrečiai vaizdai paimti iš kurio archyvo ar publikacijos<sup>44</sup>. Atskleidžiant paviršutinišką nuotraukų traktavimą verta pažymėti ir tai, kad nemažoje dalyje leidinių (5 Lietuvos ir 6 užsienio) pasinaudota tik vienu archyvu. Pasiskelbtų fotografijų pasiskirstymas pagal šaltinius pateiktas 1 diagramoje.

Pagal vaizdų geografiją galima sakyti, kad Holokausto Lietuvoje istorija yra pirmiausia Kauno istorija. Nuotraukų iš Kauno absoliuti dauguma tiek Lietuvos (19 iš 20, 59 proc. visų fotografijų), tiek užsienio (15 iš 16 ir 57 proc.) leidiniuose. Vilnius, be poros atsitiktinių vaizdų prie geto vartų ar okupacinės nacių valdžios karinių rikiuočių, atsiranda tik atėjus sovietams kaip išvaduotas ir sugriautas miestas, Panerius reprezentuoja visur tos pačios dvi fotografijos. Dar yra vienetiniai vaizdai iš Švenčionių, Zarasų, Pajuostės (miškas šalia Panevėžio), Joniškio, Leliūnų, o lietuviškuose leidiniuose prisideda ir Kėdainiai, Šiauliai, Utena, Jurbarkas, Marijampolė, Radviliškis. Jeigu visus vaizdus sudėtume ant žemėlapiu, jis atrodytų labai netolygiai ir blankiai – tankus Kaune (geto teritorija Viliampolėje, VII ir XIX fortai, „Lietūkio“ garažas, gatvės ir oficialių renginių vaizdai), o kitose vietose po kelias ar tik po vieną nuotrauką, vakarų Lietuva liktų tik balta dėmė.

Tokį pasiskirstymą iš esmės lemia praktinis vaizdų prieinamumas. Vien internetu pasiekiamų Kauno geto vaizdų<sup>45</sup> archyvuose yra keli šimtai. Taip pat kadangi Kaune buvo Lietuvos generalinės srities administracinis centras bei vermachto 16-osios armijos štabas, mieste telkėsi daug nacių

42 Vladas Terleckas, *The Tragic Pages of Lithuanian History (1940–1953)*, Vilnius: Petro ofsetas, 2014; *Lietuvos istorija*: Enciklopedinis iliustruotas leidinys, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010; *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, sud. Arvydas Anušauskas et al., Vilnius: LGGRTC, 2005; *The Shoah (Holocaust) in Lithuania*, sud. Joseph Levinson, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2007; Solomonas Atamukas, *Žydai Lietuvoje XIV–XX amžiais*, Vilnius: Lituanus, 1990.

43 Karen Sutton, *The Massacre of the Jews of Lithuania: Lithuanian Collaboration in the Final Solution, 1941–1944*, Jerusalem: Gefen Publishing House, 2008; „The Good Old Days“: *The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, sud. Ernst Klee, Willi Dressen, Volker Riess, trans. Deborah Burnstone, foreword by Hugh R. Trevor-Roper, New York: The Free Press, 1991.

44 Pvz., Arūnas Bubnys, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, Vilnius: LGGRTC, 2011.

45 Cvi Hiršas Kadušinas (1910–1997), kalėdamas Kauno gete, padarė kelis šimtus nuotraukų ir išsaugojo negatyvus, kuriuos pasiėmė 1945 m. emigruodamas į Vakarų. Persikėlęs į JAV, vardą ir pavardę pasikeitė į George Kadish. Plačiau žr. George Kadish et al., *Days of Remembrance, 1987: Family Life in the Kovno Ghetto*, San Francisco: Mellen Research University Press, 1991.

pareigūnų ir kareivių ir jie paliko nemažai tiek oficialių, tiek mėgėjiškai fiksuotų kadru. Iš jokios kitos vietos Lietuvoje neturime nuoseklios nuotraukų kolekcijos. Vakarų Lietuva buvo ta vieta, kur Holokaustas prasidėjo pirmiausia, ir žydai buvo greičiausiai nužudyti čia veikiant Tilžės gestapo operatyviniam būriui<sup>46</sup>, tad šį regioną galėjo užfiksuoti nebent vermachto propagandos kuopų fotografai ir tą padarė<sup>47</sup>, bet nuotraukos kol kas nepakliuvo į publikacijų apie Holokaustą akiratį.

Užsienio leidiniuose temiška daugiausia žudynių ir pažeminimo scenų net 13-oje iš 16 leidinių (iš viso 48 vaizdai), toliau – getų gyvenimas – 9-iose iš 16 (27 vaizdai) ir antinacinis pasipriešinimas 6-iose iš 16 (14 vaizdų). Kitų temų dalis nežymi [1 lentelė]. Žudynių ir pažeminimo scenų vyravimą, viena vertus, galima sieti su tuo, kad būtent tokia yra dalies nagrinėtų leidinių tema, o kita vertus – su tuo, kad tokio pobūdžio nuotraukų kopijos, kaip nusikaltimo įrodymai, yra labiausiai paplitusios užsienio archyvuose. Negalima atmesti ir minties, kad Lietuva užsienio visuomenei tiek dėl sovietinės propagandos, tiek dėl Holokaustą išgyvenusių žydų pasakojimų paprastai regima kaip žydų žudikų kraštas, tad pagal šias nuostatas parenkami ir atitinkami vaizdai.

Lietuviškuose leidiniuose pirmaujanti tema – getų gyvenimas 18-oje iš 20 leidinių (65 vaizdai), tada žudynių ir pažeminimo scenos 13-oje iš 20 (62 vaizdai). Palyginti su užsienietiškais, matyti portretų (11 iš 20), griuvusių (8 iš 20) ir vietų (8 iš 20) fotografijų gausa. Šią tendenciją nesunku susieti su sovietiniais leidiniais, kur taip pat galima pastebėti vyraujant ištisas fotoportretų galerijas (norint pabrėžti aukas, didvyrius ir niekšus) bei fizinius nuostolius implikuojančios nuotraukos (naciai kaip naikintojai, sovietai kaip atkūrėjai).

Apskritai sovietinėje istoriografijoje<sup>48</sup> nacių okupacijos laikotarpis dažniausiai pagrindžiamas vėlesnėmis fotografijomis – ekshumacijų,

<sup>46</sup> Arūnas Bubnys, „Trumpa holokausto Lietuvoje istorija, istoriografija ir bibliografija“, in: *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*, [interaktyvus], <http://genocid.lt/centras/lt/891/a/>, [žiūrėta 2020-08-28].

<sup>47</sup> Pvz., karo metais spalvota degančios Tauragės fotografija įdėta propagandiniame vokiečių žurnale *Signal*, 1941, Nr. 16, p. 9.

<sup>48</sup> Taikant tuos pačius kriterijus kaip ir pagrindiniams tyrimo šaltiniams, išnagrinėti šie leidiniai: *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. I, sud. G. Erslavaitė, K. Rukšėnas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1965; *Documents accuse*, sud. B. Baranauskas, K. Rukšėnas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1970; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, sud. G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1973; Vytautas Žeimantas, *Teisingumas reikalauja*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1984.

paminklų, memorialų ir lankytinų objektų vaizdais. Šios nuotraukos, žinoma, liko archyvuose ir buvo panaudotos jau nepriklausomos Lietuvos leidiniuose. Getų gyvenimo temos populiarumą lemia C. H. Kadušino fotografijų kiekis ir kokybė, jo nuotraukų kopijų gausu tiek Lietuvos, tiek užsienio archyvuose. Dar galima paminėti, kad užsienio leidiniuose nepublikuotas nė vienas žydas gelbėjusio lietuvio portretas, o Lietuvoje jie šiame žanre mėgstamiausi (7 leidiniuose iš 20).

Nors dėl žudynių ir pažeminimo scenų fotografijų gausos savaiame vyrauja ir nacių perspektyva (Lietuvoje 37, užsienyje 29 proc. visų vaizdų), santykis tarp šios ir žydiškos gana harmoningas, palyginti su pasaulinėmis tendencijomis, kur paprastai vyrauja galios pozicijoje buvusių nacių sukurti vaizdai. Žydų darytų nuotraukų rasime beveik kiekvienoje lietuviškoje knygoje (18 iš 20, iš viso 70) ir didesnėje dalyje užsienio leidinių (9 iš 16, iš viso 32). Tiesa, net 5-iose užsienio leidiniuose visų paskelbtų Lietuvoje darytų nuotraukų autoriai – naciai, o vietiniuose leidiniuose tokių atvejų nėra. Nėvengta nekvestionuoti naudotis ir sovietiniais vaizdais, jų yra 12-oje lietuviškų leidinių (iš viso 27) ir 8-iose užsienio leidiniuose (iš viso 20).

Toks pasirinkimas neatsitiktinis – ekshumacijas, partizaninio pasipriešinimo dalyvius bei nacių sugriautus Lietuvos miestus fiksavo būtent sovietiniai fotografai. Lietuviško žiūros taško trūkumas susijęs su fizine tokio pobūdžio fotografijų stoka. Okupacinei valdžiai dirbusius lietuvius fotožurnalistus vertinant kaip nacių ideologijos skleidėjus (nacių okupacijos laikotarpio spaudoje publikuotos Vytauto Augustino, Antano Naruševičiaus, Boriso Borjero ir kitų nuotraukos) nėra ar bent iki šiol viešai nežinoma esant nuotraukų serijos, atspindinčios su valdžia nesusijusio lietuvio žvilgsnį į 1941–1944 m. laikotarpį. Įvairių grupių, kurioms atstovauja fotografai, santykis pavaizduotas 2 diagramoje.

### Populiariausios, bet ne ikonos

Lietuvos leidiniuose 59 proc. vaizdų paskelbti tik po kartą (nesikartoja nei sovietiniuose, nei užsienio), o užsienio atitinkamai 42 proc. Yra 211 skirtingų vaizdų (136 Lietuvos ir 75 užsienio leidiniuose). Taigi labai ryškių konkrečių atvaizdų vyravimo neaptikta, ir tai leidžia daryti išvadą, kad



1.

Otto Schroff, Sovietų nebaigta statyti kuro saugyklos vieta Panerių miške, netoli Vilniaus, nacių okupacijos metais tapusi didžiausia masinių žudynių vieta Lietuvoje. Kairėje – žydai verčiami kasti kanalą, juos saugo ginkluoti lietuviai. Dešinėje – žydai į egzekucijos vietą vedami su ant galvos užmautais maišais. Fotografas – veiksmą iš viršaus stebėjęs 96-osios vermachto divizijos karininkas, 1941 m. liepa, fotografija, Bundesarchiv

Otto Schroff, The site where the Soviet authorities started to build storage for petrol tanks in the Paneriai forest near Vilnius, in the years of the Nazi occupation became the largest mass annihilation site in Lithuania, July 1941

tvirtai susiformavusio lietuviško Holokausto vizualikos kanono nėra. Tačiau kelis populiariesnius vaizdus išskirti galima.

Pagal įvykį pirmąja „Lietūkio“ garažo pogromo fotografijos – sudaro maždaug dešimtadalį visų vaizdų tiek užsienio, tiek Lietuvos leidiniuose. Tačiau, pažiūrėjus į konkrečias, lyderiai išsiskiria. Užsienyje tą trejetuką sudaro nuotrauka iš Panerių [1 il.] (7 iš 16), apsuptos žydės Kaune (6 kartai, [2 il.]) ir „Lietūkis“ (5 kartai, [3 il.]). Nesunku pastebėti, kad čia gausiausiai pasikartojantys vaizdai – žydų žudynių ir pažeminimo scenos, kuriose veikia lietuvių baltaraiščiai.

Galimas tokių nuotraukų paklausos priežastis jau aptarėme. Lietuvos leidiniuose populiariausia nuotrauka – prie Kauno geto vartų

surikiuotos žydų darbo brigados (7 kartai iš 20 leidinių [4 il.]). Po 5 kartus – trys nuotraukos: grupinė žydų tarybos Kauno gete [6 il.]; žudynės Pajuostės miške prie Panevėžio [7 il.] ir kraustymasis į Kauno getą [5 il.]. Galima pastebėti, kad, išskyrus Pajuostę, vyrauja gana neutralūs Kauno geto vaizdai. Taip pat pirmaujantys vaizdai čia sudaro santykinai mažesnę dalį nei užsienio leidiniuose.

Šiek tiek anksčiau aptarėme, kad įprastai ikoniniai vaizdai pasižymi savybe turėti kelias reikšmes ir perteikti universalias patirtis, tad priartėja prie didelio rato skirtingų žmonių. Pagal tokį apibrėžimą, daugumą ką tik paminėtų populiariausių nuotraukų sunku pavadinti ikoninėmis. Pradėkime nuo Lietuvoje paplitusių trijų vaizdų iš Kauno geto. Atrodo, iš kelių šimtų specialiai pasirinktos pačios neutraliausios. Štai tolumoje matyti trys būreliai žmonių, lūkuriuojančių prie sargybos posto šalia geto vartų. Tai ir viskas, ką galima pasakyti apie šią nuotrauką. Dauguma figūrų nusisukusios, vien iš vaizdo neaišku, ko šie žmonės laukia, ne iš karto įžiūrimos ir prisegtos žvaigždės. Tik iš priedašų sužinome, kad tai iš darbo mieste į geto teritoriją grįžtančios darbo brigados.

Ką tokia nuotrauka sako apie Holokaustą Lietuvoje, kur didžiajai daliai žydų nebuvo suteikta proga nei dirbti, nei gyventi gete, kur pirmoji ir paskutinė kelionė buvo iki duobės krašto mirties link? Lygiai tą patį galima pasakyti ir apie kraustymosi į getą nuotrauką: ją galima traktuoti nebent kaip Kauno žydų Holokausto istorijos pradžios simbolį.

Nedidelė ir sunkiai įžiūrima penkių kabinetė prie darbo stalo sėdinčių vyrų nuotrauka tarnauja tik kaip liudijimas, kad šie žmonės iš tikrųjų gyveno. Ir nors ji publikuota penkis kartus, tik dviejose Alfonso Eidinto knygosose pasivarginta įvardyti kiekvieną žmogų, jo einamas pareigas ir nuotraukos padarymo metus<sup>49</sup>. Kitais atvejais apsiribota priedašu *Kauno geto seniūnų taryba*. Tokį vaizdą sunku kaip nors interpretuoti, regime tik pastangą net ir tokiomis sąlygomis imituoti oficialų grupinį portretą, siekį sukurti teisėtos institucijos įvaizdį.

Pajuostės žudynių nuotrauka taip pat dviprasmiška. Svarbiausias vaizdo subjektas – ginkluotas vyras, nuspėjamas lietuvis iš policijos bataliono, o už jo nugaros – mirties laukiančios aukos. Viena vertus, lyg ir

<sup>49</sup> Alfonsas Eidintas, *Žydai, lietuviai ir Holokaustas*, Vilnius: Vaga, 2002, il. 7; *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sud. Alfonsas Eidintas, Vilnius: Vaga, 2001, il. 23.



pripažįstamas lietuvių dalyvavimas naikinant žydus, parodydamas konkretų nusikaltėlį. Tačiau jis taip ir lieka be vardo, o aukas regime tik kaip neryškias figūras kažkur fone, be to, iš nugaros. Tokią analogiją galima perkelti ir bendram istoriniam Holokausto Lietuvoje naratyvui – pripažįstame, bet tiksliai neįvardijame, nesiekiamo suprasti konkrečių įvykių aplinkybių. Apskritai, panašu, kad šie dažni vaizdai tokiais tapo veikiau iš inercijos, per daug neapmąstant jų funkcijos, o perspausdinant lengviausiai prieinamas nuotraukas.

Panerių nuotraukų porą galima pavadinti „ikonomis per prievartą“, nes 1941 m. liepą 96-ojo pėstininkų pulko kareivio Otto Schroffo užfiksuoti kadrai yra vieninteliai žinomi vaizdiniai šio laikotarpio liudijimai<sup>50</sup>, o poreikis iliustruoti didžiausią ir daugiausia aukų pareikalavusią žudynių vietą Lietuvoje milžiniškas. Tačiau šios fotografijos savaime sunkiai perprantamos – matome milžiniškoje pušyno dauboje neaiškia medinę struktūrą, dalį vaikštinėjančių, dalį stovinčių vyrų ir, tik priartinus žvilgsnį, paaiškėja, kad stovintiesiems ant galvų užmaukšlinti medžiaginiai maišai (kai kur kadruota būtent ši nuotraukos dalis), gretimoje irgi sunku suprasti, kad matome masinių žudynių vietą, o ne paprastus priverstinius darbus – vyrai kasa žiedo formos kanalą, sutvirtintą mediniu karkasu, o juos stebi ginkluoti sargybiniai. Dėl didelio atstumo tarp fotografo ir jo subjektų sunku įžiūrėti kokią nors emociją, žvilgsnis tik neutraliai skenuoja paskiras nuotraukos detales. Todėl dalyje leidinių prie šių vaizdų poros vietoj *Masinės žudynės Paneriuose, 1941 m.* pateiktas išsamesnis paaiškinimas: maišais uždengti žydai čia atvesti sušaudyti, o duobė buvo dar nuo sovietų laikų. Kitaip atsitiktiniam skaitytojui be pašalinio žinojimo būtų sunku suprasti, ką iš tikrųjų mato.

Priešingai nei Panerių atvejis, kai vieta ir su ja susiję įvykiai vienuose jų nuotraukas pavertė ikoninėmis, „Lietūkio“ garažo įvykiai plačiai pasklido tik 6-ojo dešimtmečio pabaigoje, Vokietijos teisėsaugininkams aptikus inkriminuojančias nuotraukas. Šiandien, kaip konstatavo Gražina Sviderskytė, „Lietūkio“ garažo byla neretai laikoma Lietuvoje vykdyto

50 Galima aptikti ir dar porą neaiškios kilmės ir žemos kokybės nuotraukų, kai kur priskiriamų tam pačiam O. Schroffui, nors jis savo liudijime mini tik du kadrus, žr. „Ponary, Poland, Jews who were led to the place they will be executed by Lithuanian militiamen“, 1941, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=100107&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=100107&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28]; „Ponary, Poland. Two Jews just before their execution, surrounded by German soldiers, June-July 1941“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=100101&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=100101&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].

Holokausto simboliu<sup>51</sup>. Tačiau iš devyniolikos žinomų Kaune birželio 27 d. vykusių ir įvairių fotografų padarytų žudynių nuotraukų leidiniuose aptikta tik dešimt, iš jų dauguma įdėta vieną kartą. Tad vokiečių puskarininkio Karlo Röderio užfiksuoto vaizdo paklausos reikia ieškoti kitur.

Kuo gi jis ypatingas? Fotografijos teorijoje gyvuoja terminas *decisive moment* – elementas, darantis ypatingą poveikį žiūrovui<sup>52</sup>. Jis nuotraukoje atsiranda tada, kai pavyksta užfiksuoti lemiamą akimirka, veiksmą prieš pat kažkam nutinkant. Henri Cartier-Bressonas paliko per balą šokantį praeivį<sup>53</sup>, Anatolijus Garaninas skeveldros ką tik pakirstą kareivį<sup>54</sup>, o K. Röderis – lazda prieš gulincią auką užsimojusį lietuvių „aktyvistą“. Tokios nuotraukos dažniausiai perauga vien įvykio fotodokumento statusą ir veikia jau emociniame lygmenyje.

Dar viena ikoninių savybių turinti nuotrauka – Kaune nenustatyto autoriaus ir tiksliai neidentifikuotu metu užfiksuotas kadras, kurio kairėje – gatve einantis būrys moterų, o dešinėje – grupė ginkluotų vyrų su trispalviais raiščiais ant rankų [2 il.]. Čia pirmiausia aiški fizinė atskirtis tarp dviejų grupių, kadro vidurį kertanti tuštuma. Taip pat kontrastuoja išvaizda: lengvomis vasarinėmis suknelėmis vilkinčios žydės ir ginkluoti „namudines“ uniformas vilkintys lietuviai. Galiausiai nevienodus galios santykius išduoda žvilgsniai – visos priekyje esančios moterys žengia, akis nudelbusios į žemę, ir tik kelios gale nedrąsiai žvelgia į objektyvą, o vyrų grupė jas atidžiai stebi. Tokia nuotrauka daugumos žmonių vaizduotėje virsta universaliu nekaltos, apsiginti negalinčios aukos ir agresoriaus be jokių skrupulų akistatos simboliu.

Ieškant tęstinumo, vos penki vaizdai pasikartoja ir sovietiniuose, ir užsienio, ir nepriklausomos Lietuvos leidiniuose. Tai žudynių Pajuostės miške; Zarasų baltaraiščių rikiuotėje; IX forto pastato; nacių vadų ir apskričių viršininkų susitikimo Kaune; Rokiškio žydų žudynių (fotografijos autentiškumą dar aptarsime) nuotraukos. Be sovietmečio, nuotraukų, pasikartojusių bent viename Lietuvos ir užsienio leidinyje, rasta 33, taigi vietiniai ir užsienio knygų sudarytojai akivaizdžiai linkę rinktis skirtingus vaizdus, ir tai būtų logiška sieti su aptarta nevienoda archyvinių šaltinių pasiūla.

51 Arvydas Anušauskas, Gražina Sviderskytė, *XX amžiaus slaptieji archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, Vilnius: Versus aureus, 2008, p. 61.

52 Termino autorius ir propaguotojas H. Cartier-Bressonas.

53 Henri Cartier-Bresson, *Place de l'Europe*, Paris, fotografija, 1932.

54 Анатолий Гаранин, *Смерть солдата*, Ржев, fotografija, 1942.



2.  
Nežinomas fotografas, Suimtos ir lietuvių savisaugos dalinių narių vedamos žydų moterys Kaune, 1941, fotografija, Yad Vashem archyvas

Unknown photographer, Arrested Jewish women led by members of the Lithuanian self-defence units in Kaunas, 1941

## Prierašai

Prie nuotraukų pateikti prierašai tiek lietuviškuose, tiek užsienio leidiniuose dažniausiai yra informacinio pobūdžio – identifikuotas įvykis, vieta, laikas. Lietuviškuose leidiniuose, jeigu tai ne fotoportretai, pastebimai vengiama įvardyti konkrečius asmenis, nors tokia informacija ir būna pasiekama (14-oje nuotraukų būtų galima identifikuoti bent vieną iš 191). Tiksliu įvardijimu nepasižymi ir užsienio leidiniai (19 fotografijų iš 115), tačiau dažniausiai vardai suteikiami antinacinio pasipriešinimo dalyviams, kur kaip ryškiausia figūra pabrėžiamas vilnietis partizanas Aba Kovneris. Aptikti vos keli atvejai, kai aiškintos konkrečios nuotraukos atsiradimo aplinkybės ar atkreipiamas dėmesys į autorių.

Nors tarp tirtos literatūros autorių buvo ir įvykių dalyvių bei liudytojų – Aba Gefenas, Yitzhakas Aradas, Alexas Faitelsonas, Dovas Levinas, Solomonas Atamukas, Josifas Levinsonas – vienintelis A. Faitelsonas

nuotraukas komentavo, pavyzdžiui, *Lietuvių partizanų sučiupti žydai Kauno priegiose vedami į sunaikinimą. Tarp jų mano pusbrolis Faivlas Aharonovičius ir jo žmona Lėja (pažymėti X), 1941 m.*<sup>55</sup> arba *Namas Linkuvos ir Dvaro gatvių kampe, kur mano šeima gyveno nuo 1938 m. Skaičiais pažymėti romantiški laipteliai, autorius ir Moišė Segelsonas*<sup>56</sup>. Tokia prieiga priartina užfiksuotą įvykį prie žiūrėjo, leidžia giliau įsijausti, skatina ilgesnius apmąstymus, įdėmesnį žvilgsnį į nuotrauką. A. Faitelsono namo fotografija yra ir kituose leidiniuose, tačiau, neįvardijus nei asmenų, nei fotografo (C. H. Kadušinas), pavadinta, sakykim, *Gatvės kampas Kauno gete*<sup>57</sup>.

Iš prierašų galima pamatyti, ir kaip skirtingai pateikiami tie patys įvykiai, tarkim, lietuviškuose leidiniuose dažna nuotrauka iš prie Panevėžio vykusių žydų žudynių. Jos pavadinimai tokie: *Žydų žudynės netoli Panevėžio*<sup>58</sup> (akcentas – žydai kaip aukos, bet nėra kaltininkų); *Žydų žudynės netoli Panevėžio. 1941 m. nuotrauka. Pirmame plane – egzekucijos vietą saugantys lietuvių policijos bataliono kariai*<sup>59</sup> (aiškiai įvardijama, kas tie lietuviai, bet jie – ne žudynių vykdytojai). Viename užsienio leidinyje po nuotrauka prierašas – *Lietuvių „aktyvistai“ žudo Panevėžio žydus*<sup>60</sup> (akcentas – tik lietuviai kaip budeliai). Ši nuotrauka pasirodė ir sovietinėje istoriografijoje, kur pavadinimas *Lietuviškieji buržuaziniai nacionalistai talkininkauja žudant žydus Panevėžyje*<sup>61</sup> taip pat įvardija lietuvius kaip kaltininkus, bet pažymi ir tai, kad jie nėra pagrindiniai organizatoriai. Čia įdomu ir tai, kad aukomis aiškiai įvardijami žydai, o ne tarybiniai piliečiai, kaip buvo būdinga to laikotarpio retorikai.

Kitas pavyzdys – kai pagal vaizdą nepagrįstai kuriama situacija. Turime jau aptartą nuotrauką, kurioje matyti lietuvių apsuptos žydės Kaune. Pagal vasarinius drabužius ir gana puošnią moterų išvaizdą galima spėti, kad tai nacių okupacijos pradžia – 1941 m. birželio pabaiga, liepa ar rugpjūtis. Tačiau daugiau tikslios informacijos apie nuotrauką nėra. Vis dėlto skirtinguose leidiniuose teigiama, kad čia: a) lietuvių kolaborantai veda

<sup>55</sup> Alex Faitelson, *Heroism & Bravery in Lithuania 1941–1945*, Jerusalem: Gefen Publishing House, 1996, p. 21.

<sup>56</sup> *Ibid.*, p. 106.

<sup>57</sup> Michael Berenbaum, *The world must know: the history of the Holocaust as told in the United States Holocaust Memorial Museum*, Boston: Little & Brown, 1993, p. 86.

<sup>58</sup> *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, p. 211; Arūnas Bubnys, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, p. 13.

<sup>59</sup> Ignas Kapleris et al., *XX a. Lietuvos ir pasaulio istorija*, Vilnius: Briedis, 2009, p. 173.

<sup>60</sup> Alex Faitelson, *op. cit.*, p. 42.

<sup>61</sup> *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, p. 83.

žydus į egzekucijos vietą<sup>62</sup>; b) partizanai lydi žydus į Kauno getą<sup>63</sup>; c) lietuvių policija saugo ką tik į Kauną iš provincijos atvežtus areštuotus žydus<sup>64</sup>; d) nusikaltėliai lietuviai varinėja žydus Kauno gatvėmis<sup>65</sup>. Visos šios istorijos kartu negali būti teisingos, tad peršasi mintis, kad nuotraukos parašus nulėmė autorių ar leidėjų vaizduotė, o ne istorinė tikrovė.

Dar vaizdingesni aprašymai lydi nuotraukas iš „Lietūkių“ garažo žudynių. Čia aktyviausi užsienio autoriai, pasakodami apie žiaurius lietuvių vykdytus žydų kankinimus, kraujo ištroškčius žiūrovus ir fotografuojančius vokiečius<sup>66</sup>. O lietuviškuose leidiniuose pažymėta tik data, vieta ir tai, jog matome žydų žudynes<sup>67</sup>. Vienintelėje publikacijoje pripažįstama, kad „daugelis žudynių aplinkybių iki šiol neišaiškintos, neatpažinta didžioji dalis dalyvių, lieka paslaptis ir tikrasis aukų skaičius“<sup>68</sup>, taip pat tik viename leidinyje remtasi naujaisiais A. Anušausko ir G. Sviderskytės argumentais, kad pogromą inicijavo vokiečiai<sup>69</sup>.

### C. H. Kadušinas – pamirštas populiariausių nuotraukų autorius

Kaip paaiškėjo analizuojant tyrimo rezultatus, svarbią vietą fotografiškai reprezentuojant Holokaustą Lietuvoje užima C. H. Kadušino nuotraukos iš Kauno geto. Užsienio leidiniuose jos sudaro 22,5 proc. visų vaizdų, lietuviškuose 32,5 proc. Bent vieną C. H. Kadušino fotografiją rasime kiekviename leidinyje. Būtent šio fotografo palikimas lėmė tiek Kauno vaizdų, tiek geto gyvenimo temos, tiek žydiškos perspektyvos įsitvirtinimą knygose apie Holokaustą. Tai, kad į šį laikotarpį galime pažvelgti žydo akimis, yra gana unikalu pasauliniame kontekste, kur tokie atvejai vienetiniai<sup>70</sup>.

62 *The Pictorial History of the Holocaust*, sud. Yitzhak Arad, Jerusalem: Yad Vashem, 1990, p. 169; *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, sud. Shmuel Spector, Geoffrey Wigoder, New York: New York University Press, 2001, p. 1540.

63 Karen Sutton, *op. cit.*, p. 48.

64 Alfonsas Eidintas, *Žydai, lietuviai ir Holokaustas*, il. 28.

65 „*The Good Old Days*“, p. 25.

66 *Ibid.*, p. 26, 30; Alex Fattelson, *op. cit.*, p. 24; Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York: Random house, 1997, p. 151; Dov Levin, *The Litvaks: A short History of the Jews in Lithuania*, Jerusalem: Yad Vashem, 2000, p. 217.

67 Arūnas Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: LGRTC, 1998, il. 15; Alfonsas Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 29; *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, p. 202; Solomonas Atamukas, *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*, Vilnius: Alma littera, 2001, p. 248; Rūta Vanagaitė, *Mūsiškiai*, Vilnius: Alma littera, 2016, p. 37.

68 Ignas Kapleris et al., *op. cit.*, p. 169.

69 *Žydų gyvenimas Lietuvoje = Jewish life in Lithuania*, p. 161.

70 Vienintelis žinomas analogas – Mendelio Grossmano ir Henryko Rosso Lodzės geto fotografijos. Plačiau žr. Andrea Löw, „Documenting as a Passion and Obsession“: Photographs from the Lodz (Litzmannstadt) Ghetto“, in: *Central European History*, t. 48, Nr. 3, 2015, p. 387–404, [interaktyvus], <https://doi.org/10.1017/S0008938915000801>, [žiūrėta 2020-08-28].



3.

Karl Röder, Viena iš iki šiol prieštarai vertinamo pogromo, vykusio nacių okupacijos pradžioje Kaune, „Lietūkių“ garažo kieme (šalia Žalgirio gatvės ir Vytauto prospekto, priešais Kauno kapines) nuotraukų. Manoma, kad žudynes, kai mirtinai sumušti apie 50 žydų, inicijavo vokiečiai, o vykdė lietuviai. Užfiksuotas pogromo epizodas, vykęs iki susirenkant pašalinių stebėtojų miniai. Fotografas – pro šalį važiuojantis 16-osios vermachto armijos tiekimo komandos puskarininkis. Ši ir dar viena to paties autoriaus nuotrauka viešai pirmą kartą publikuota 1958 m. VFR laikraštyje, 1941 m. birželio 27 d., fotografija, Yad Vashem archyvas

Karl Röder, Photograph of the pogrom at the Lietūkių garage in Kaunas, 27 June 1941

Tačiau kol užsienyje rengiamos G. Kadishui skirtos parodos ir leidžiamos knygos<sup>71</sup>, Lietuvoje vis dar aiškiai neįvertinta išskirtinė net ir pasauliniame kontekste šių nuotraukų atsiradimo istorija, C. H. Kadušino gyvenimas. Pastraipa jam skirta *Lietuvos fotografijos istorijoje*<sup>72</sup>, tačiau tendencija tokia, kad lietuviškuose leidiniuose gausiai naudojamos fotografo nuotraukos nenurodant autoriaus. Atsakomybė iš dalies tenka archyvams, kur nuotraukos vis dar neidentifikuotos, nors, pasikalbėjus su darbuotojais, paaiškėjo: autorių jos žinojo ir nustebo, kad jis neįrašytas atitinkamų fotografijų pavadinimuose ir aprašymuose<sup>73</sup>.

71 P vz., George Kadish et al., *Days of Remembrance, 1937: Family Life in the Kovno Ghetto*.

72 Margarita Matulytė, Agnė Narušytė, *op. cit.*, p. 563–564.

73 C. H. Kadušino nuotraukų kopijų turi VVGŽM ir LCVA Fotodokumentų skyrius.

1945 m. C. H. Kadušinui emigravus į Vokietiją, o netrukus į JAV, sovietiniai Lietuvos archyvai, turintys 1944–1949 m. veikusio Žydų muziejaus<sup>74</sup> ir kitais nenustatytais būdais likusių jo nuotraukų, dėl suprantamų priežasčių iš jų turėjo pašalinti informaciją apie nepageidaujamą autorių, idant būtų galima jas panaudoti. Ir nors C. H. Kadušino nuotraukų neaptiksime bendro pobūdžio sovietiniuose leidiniuose apie nacių okupacijos laikotarpį Lietuvoje, tačiau jų pasirodė nagrinėjant siauresnes temas<sup>75</sup>. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, šie svarbūs fotodokumentai inertiškai perimti su senaisiais aprašymais. Tokiu būdu unikalios ir išskirtinės žydų fotografo nuotraukos ir dabar pateikiamos kaip savaime suprantamos, tarsi nukritusios iš oro.

Štai Vilniaus getas savojo fotometraštininko neturėjo, tad šiandien jį reprezentuoja tik keli vokiečių vaizdai ties geto vartais, siužetai iš spektaklių ir sovietinės nuotraukos, padarytos iškart po miesto „išvadavimo“. Tuo metu C. H. Kadušino dėka galime pamatyti vidinį Kauno geto gyvenimą – užėiti į slaptą mokyklą ar dirbtuves, laukti eilėje prie maisto ar vaistų, gatvėje sutikti slaptus prekeivius ar pogrindžio narius, stebėti deportacijas, kasdienę darbo brigadų kelionę ar bulvių sodinimą. Kaip teigia Efroimo Oshrio memuarų įžangos autorius Chaimas Liebermanas – Kauno geto nuotraukos yra itin svarbios, mat žydą matančiam kaip bjaurastį ir gyvulį bei pasauliui tokį perteikusiam nacių žvilgsniui suteikia atsvarą<sup>76</sup>. Kitaip tariant, galime pažinti žydus kaip gyvenančius žmones, o ne kaip beasmenes aukas. Ši C. H. Kadušino nuotraukų savybė neabejotinai ir lemia jų populiarumą.

### Autentiškumo klausimas

Tiriant buvo išsiaiškinta, kad devyniuose leidiniuose išspausdintos nuotraukos klaidingai arba nepagrįstai identifikuojamos su Lietuva.

Net keturios, kurių klaidingą tapatinimą galima nesunkiai įrodyti, paskelbtos minėtoje buvusio Kauno geto ir IX forto kalinio A. Faitelsono knygoje *Heroism & Bravery in Lithuania 1941–1945*. Viename išblukusiame vaizde matome tris nuogus vyrus ir už jų stovinčius tris kareivius bei du civilius vyriškius su ginklais<sup>77</sup>. Autorius rašo, kad tai masinės egzekucijos scena iš Lietuvos, o vienas civilis netgi pažymėtas žvaigždute kaip kunigas.

74 Tą liudija Žydų muziejaus antspaudai ant nuotraukų iš VVGŽM fondų.

75 Pvz.: M. Eglinis, Dmitrijus Gelpernas, *Kauno getas ir jo kovotojai*, Vilnius: Mintis, 1969.

76 Chaim Lieberman, „Foreword“, in: Efroim Oshry, *Hurbm Lite*, Nyu York: aroysgegebun fun ha-Rav E. Oshri bukh komitet, 1951, p. 467.

77 Alex Faitelson, *op. cit.*, p. 43.



4.

[Cvi Hiršas Kadušinas], Iš miesto grįžtančios Kauno geto darbo brigados laukia patikrinimo prie vartų. Tikrinimus, kai buvo ieškoma uždraustų į geto teritoriją išnešti maisto produktų ir kitų vertingų daiktų, atlikdavo žydų policininkai, lietuviai arba vokiečiai sargybiniai, [1941–1944], fotografija, LCVA

[Zvi Hirsh Kadushin], Work brigades of the Kaunas ghetto returning from the city at the check-up point at the gate, [1941–1944]

Tačiau nesunku pastebėti, kad pažymėtasis – ne kunigas, mat vilki ne sutaną, o ilgą palta, baltus marškinius su kaklaraiščiu ir skrybėlę. Čia nurodytas ir šaltinis – Paryžiuje esantis Šiuolaikinis žydų dokumentacijos centras (*The Centre de documentation Juive Contemporaine*), tačiau skaitmeniniame jo fotoarchyve<sup>78</sup> prie šios nuotraukos reikšminių žodžių Lietuvos nėra.

Lygiai tokiu pačiu pavadinimu ši nuotrauka pasirodė ir USHMM leidinyje<sup>79</sup>. Tikrąsias vaizdo, dažnai aptinkamo Holokausto naratyvuose skirtingais pavadinimais, atsiradimo aplinkybes smulkiai išnagrinėjo J. Struk ir; Lenkijos archyve radusi originalų negatyvą su užrašu, nustatė, kad fotografija daryta 1943 05 11 Sniatine (buv. Lenkija, dab. Ukraina)<sup>80</sup>.

<sup>78</sup> *The Phototheque*, [interaktyvus], <http://www.memorialdelashoah.org/en/archives-and-documentation/the-documentation-center/the-phototheque.html>, [žiūrėta 2020-08-28].

<sup>79</sup> Michael Berenbaum, *op. cit.*, p. 114.

<sup>80</sup> Janina Struk, *op. cit.*, p. 3–7.



Antra nuotrauka, pavadinta *Išlaisvintojai veda moteris ir vaikus į mirtį*, vaizduoja žiauria sceną, kur baltaraiščio pašonėje matyti eilė nuogų moterų su kūdikiais ant rankų<sup>81</sup>. A. Faitelsonas šaltinio nenurodo, tačiau sisteminga paieška archyvuose atskleidžia, kad tai viena iš serijos policijos sargybos viršininko Gustavo Hille's darytų nuotraukų, oficialaus Vokietijos teisėsaugos tyrimo metu identifikuotų kaip fotografuotų likviduojant Mizozo (Lenkija) getą<sup>82</sup>. Šio įvykio nuotraukos archyvuose taip pat paplitusios įvairiais pavadinimais, tačiau niekur nepriskiriamos Lietuvai.

Tas pat pavadinimas ir dar vienos nuotraukos. Čia jaunas vaikiną su ginklu veda už parankės nuogą moterį<sup>83</sup>. Šioji iš Yad Vashem archyvų atsiranda ir Dovo Levino litvakų istorijoje, kur netgi nurodoma įvykio vieta – Babtai<sup>84</sup>. Tačiau kaip ir su kitomis panašaus pobūdžio nuotraukomis, archyvuose ši vaizdą galima aptikti identifikuojamą skirtingose vietovėse, pavyzdžiui, Ghetto fighters house nurodo, jog tai Kalevi-Liiva žudynių vieta Estijoje<sup>85</sup>.

Apie klaidingą iš Lietuvos emigravusių žydų (D. Levinas ir A. Faitelsonas – buvę Kauno geto kaliniai) leidiniuose naudojamų nuotraukų identifikavimą pažymi ir A. Eidintas<sup>86</sup>. Į šią grupę taip pat įeina kareivių akivaizdoje ant žemės klūpinčias ir nusirenginėjančias žydes fiksuojanti fotografija, D. Levino ir A. Faitelsono siejama su Rokiškiumi<sup>87</sup>. Čia įdomu ir tai, kad nuotrauka pasirodė dar sovietinėje istoriografijoje<sup>88</sup>, o apie tai, kad tai ne tik tas pat vaizdas, bet ir ta pati kopija, leidžia spėti nuotraukos kokybė (matyti pieštuku paryškintos detalės, identiškas vaizdo apkarpymas). Pagal USHMM archyvo informaciją, ši populiari nuotrauka ir dar dvidešimt šešios iškart po karo buvo atsitiktinai rastos viename privačiame albume Sosnovece, ir didžiausia tikimybė, jog vaizduoja įvykius po nacių invazijos

81 Alex Faitelson, *op. cit.*, p. 41.

82 „Naked Jewish women, some of whom are holding infants, wait in a line before their execution by Ukrainian auxiliary police“, [interaktyvus], <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1065461>, [žiūrėta 2020-08-28]; taip pat *Mass shootings. The Holocaust from the Baltic to the Black sea 1941–1944*: Parodos katalogas, sud. Uwe Neumärker, Berlin: Topographie des Terrors, 2016, p. 74.

83 Alex Faitelson, *op. cit.*, p. 41.

84 Dov Levin, *op. cit.*, p. 219.

85 „The execution of a Jewish woman in the Kalevi-Liiva extermination site in Estonia“, in: *Ghetto Fighters House Archives*, [interaktyvus], [http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook\\_ext.asp?item=1090&site=gfh&lang=ENG&menu=1](http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?item=1090&site=gfh&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].

86 *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, il. 19–21; Alfonsas Eidintas, *op. cit.*, il. 34–36.

87 Alex Faitelson, *op. cit.*, p. 47; Dov Levin, *op. cit.*, p. 220.

88 *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, p. 83 – *Žydų žudynės Rokiškyje 1941 metų vasarą*.



5. Nežinomas fotografas, Vežimai su žydų, besikraustančių į Viliampolėje įkurtą Kauno getą, daiktais. Dešinėje – tūščių vežimų kolona grįžta į miesto centrą, 1941 m. rugpjūtis, nuotrauka, Yad Vashem archyvas.

Unknown photographer, Carts with the belongings of the Jews being moved to the Kaunas ghetto in Viliampolė, August 1941

į Lenkiją 1939 metais<sup>89</sup>. Tačiau užsienio žydų autoriai ne vieninteliai, kurių skelbiamų nuotraukų autentiškumu galima suabejoti.

Kontroversiškai vertinami Rūtos Vanagaitės *Mūsiškiai* kelia nemažai klausimų ir dėl iliustracijoms pasitelktų nuotraukų. Tai, kad knygos nugarėlėje ir 94-ame puslapyje išspausdinta nuotrauka *Žydų vyrai laukia šūvio* yra ne tik nelietuviška – ji vaizduoja ne žydų, o serbų sušaudymą, teigia Irena Tumavičiūtė<sup>90</sup>. Dar pora nuotraukų, pavadintų *Šaudymo aki-mirka*<sup>91</sup>, yra iš gerai žinomų ir dokumentuotų žudynių prie Liepojos 1941 m. gruodį, padarytos SS karininko Carlo Emilio Strotto ir slaptai nukopijuotos elektriko Davido Zivcono bei po karo panaudotos kaip įrodymai Niurnbergo teismuose<sup>92</sup>.

<sup>89</sup> „German police and auxiliaries in civilian clothes look on as a group of Jewish women are forced to undress before their execution“, in: *USHMM collections*, [interaktyvus], 2019, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1175556>, [žiūrėta 2020-08-28].

<sup>90</sup> Irena Tumavičiūtė, „Kodėl serbų žudynės iliustruoja ‚MŪSIŠKIUS?‘“, in: *Voruta*, 2016 04 05 [interaktyvus], <http://www.voruta.lt/irena-tumaviciute-kodel-serbu-zudynes-iliustruoja-musiskius-2/>, [žiūrėta 2020-08-28].

<sup>91</sup> Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 75, 180.

<sup>92</sup> „The visual evidence of the murder of the Jews of Liepaja“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], <http://www.yadvashem.org/righteous/stories/sedul-schimelpfening/liepaja-murder-evidence.html>, [žiūrėta 2020-08-28].



6.

Nežinomas fotografas, Kauno geto seniūnų tarybos (vok. Aeltestenrat) nariai administracijos pastate Varnių gatvėje. Iš kairės – tarybos sekretorius Avrahamas Golubas (vėliau Torys), pirmininkas pavaduotojas Leibas Garfunkelis, pirmininkas dr. Elchananas Elkesas, darbo įstaigos vadovas Jakovas Goldbergas, patarėjas Zvi Levinas. Į kadra nepateko, bet tarybai taip pat priklausė žydų policijos viršininkas Moisiejus Kopelmanas, Efraimas Rabinovičius, rabinai Šmuelis Aba Sniegas ir Jakovas Mošė Šmukleris, 1943, fotografija, United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) archyvas

Unknown photographer, Members of the Kaunas Ghetto Council of Elders (Aeltestenrat) in the administrative offices on Varnių street, 1943

Žudynių vaizdai užfiksuoti dar dviejose nuotraukose. Vienoje matome dvi nuogas moteris stambiu planu (*Prieš mirtį*), o kitoje iš viršaus nufotografuotus nužudytųjų kūnus duobėje (*Žudynių aukos, vietovė nežinoma*)<sup>93</sup>. Kad tai Kaune darytos nuotraukos, teigiama Yad Vashem archyve esančių kopijų aprašymuose<sup>94</sup>. Archyvui nuotraukas padovanojo buvęs Kauno geto kalnys, antinacinio pasipriešinimo dalyvis Eliezeris Zilberis. Tačiau nuotraukų atsiradimo aplinkybės lieka neaiškios; jog tai ne iš originalaus negatyvo darytos kopijos, išduoda pernelyg didelis kontrastingumas, be

<sup>93</sup> Rūta Vanagaitė, *op. cit.*, p. 99, 125.

<sup>94</sup> „Kovno, Lithuania, Jewish women before their murder by Lithuanian militiamen“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=6449&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=6449&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28]; „Kovno, Lithuania, Jewish women murdered by Lithuanian militiamen“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=11212&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=11212&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].

to, toje pačioje kolekcijoje yra ir jau aptarta vaikino, vedančio nuogą žydę, nuotrauka, kuri, kaip išsiaiškinome, siejama su Estija, o čia taip pat identifiikuojama Kaune.

R. Vanagaitė kaip visų šių nuotraukų šaltinį nurodė Lietuvos ypatingąjį archyvą (toliau – LYA), tačiau konkrečių nuorodų nepateikė. Fotografijas (tiksliau – originalų reprodukcijas) pavyko aptikti KGB byloje, skirtoje medžiagai apie Panerių žudynes<sup>95</sup>. Sovietines institucijas, kaip ir visą sistemą, labiau nei tiksli istorinė dokumentacija domino emocinis šiurpios iliustracijos efektas, o tikrovė nublanko prieš subjektyviai suvokiamą „tiesą“<sup>96</sup>, tad šio laikotarpio archyvus reikia vertinti su ypatinga atida.

KGB bylose saugomos nuotraukos tariamai iš Panerių yra surinktos iš kitų šaltinių ir sąmoningai pervadintos ideologiniais tikslais, todėl neturėtų būti naudojamos istoriniuose naratyvuose kaip šios vietos ar Holokausto Lietuvoje iliustracija. Čia taip pat galima ginčytis, jog prierašai po nuotraukomis *Žydu vyrai laukia šūvio*; *Šaudymo akimirka*; *Prieš mirtį*; *Žudynių aukos* ir pan. nebūtinai teigia scenas esant iš Lietuvos. Tačiau tuomet kyla klausimas: koks tokių nuotraukų publikavimo tikslas? Kadangi neįvardijamos net paprasčiausios nuotraukose vaizduojamų įvykių konkretybės (laikas ir vieta), savaime apeliuojama ne į protą, o į emocijas. O tokiu atveju, kaip teigia S. A. Crane, tik sukrečiami jutimai, tačiau nuotrauka nemoko prasmių kūrimo ar istorinio tikrovės bei rizikuoja virsti kiču<sup>97</sup>.

S. Atamuko knygoje *Lietuvos žydu kelias: nuo XIV a. iki XXI a. pradžios* skaitytoją pasitinka trijų nuotraukų serija pavadinimu *Vokiečiai šaudo Šiaulių žydus (SS karininko nuotraukos)*<sup>98</sup>. Vėliau pora iš šių nuotraukų panašiais pavadinimais, tačiau nenurodant šaltinio, pasirodė ir kituose lietuviškuose leidiniuose<sup>99</sup>. Viename kadre užfiksuoti duobę kasantys vyrai, stebimi vokiečių kareivių, kitame – prie duobės krašto sustatyti vyrai stambiu planu, o trečiame – jau kita vyrų grupė ant duobės krašto, nufotografuota iš toliau, matyti jiems į pakaušius įremti kareivių ginklai. Kad

<sup>95</sup> Valstybės saugumo komiteto (KGB) prie Lietuvos TSR Ministrų Tarybos Tardymo skyriaus 1964 m. sudaryta byla pavadinimu *LTSR KGB operatyvinės grupės surinkti dokumentai apie asmenis, bendradarbiavusius su Vokietijos okupacine valdžia ar užsienio žvalgybos tarnybomis, lietuvių tautinio pogrindžio dalyvius. Dokumentai ir nuotraukos apie Panerių žudynes*, in: LYA, f. K-40, ap. 1, b. 190.

<sup>96</sup> D. Shneer, *Trough Soviet Jewish Eyes*, p. 53–54.

<sup>97</sup> Susan A. Crane, *op. cit.*, p. 316.

<sup>98</sup> Solomonas Atamukas, *Lietuvos žydu kelias: nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*, p. 254.

<sup>99</sup> Arūnas Bubnys, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, p. 12; *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, p. 220.

tai to paties įvykio scenos, galime spręsti iš nuotraukose matomo to paties kraštovaizdžio (smėlio kalvos ir pavienės pušys) bei fone veiksmą stebinčių kareivių. Tačiau nuotraukų priskyrimas Kužių miškui šalia Šiaulių yra diskutuotinas.

S. Atamukas kaip šių nuotraukų šaltinį nurodo jidiš kalba išleista *Dos shvartse bukh (Juodoji knyga)*<sup>100</sup>, tačiau originalų, žinoma, reikia ieškoti archyve. Juos aptinkame Yad Vashem archyve, kur jie taip pat identifikuojami Kužių miške prie Šiaulių, tačiau tai nėra originalai, neiškus nuotraukų įsigijimo šaltinis<sup>101</sup>.

Tos pačios trys nuotraukos priklauso ir kitai Yad Vashem archyvo kolekcijai, kurioje surinktos fotografijos iš įvairių Rusijos archyvų. Jos aprašyme yra ir perspėjimas, kad pateikiami priedašai daugeliu atvejų yra netikslūs, todėl turėtų būti vertinami apdairiai<sup>102</sup>. Čia „Šiauliai“ fotografijos identifikuojamos tik su SSRS teritorija, neminint Lietuvos. Griovio kasimo scena taip pat pasirodo kolekcijoje, surinktoje iš Rusijos valstybinio kino ir fotodokumentų archyvo (toliau – RGAKFD), ir įvardijama kaip *ko gero Šiauliai*<sup>103</sup>, taip pat apytiksliai identifikuojama ir scena su įremtais į aukų pakaušį ginklais, dar kitoje archyvo kolekcijoje, kur vaizdai nukopijuoti iš to paties RGAKFD<sup>104</sup>.

Taigi galima numanyti, kad pirminė nuotraukos saugojimo vieta yra būtent Rusijoje. Fotodokumentai iš buvusios SSRS archyvų kelia ypač nemaža rūpesčių, mat užfiksuota daug atvejų, kai istorinėms nuotraukoms

100 *Dos shvartse bukh*, sud. Vasily Grossman, Ilya Ehrenburg, Jerusalem: Yad Vashem, 1984.

101 „Probably Siauliai, Lithuania, Men standing in line before their execution; behind them are SS soldiers“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=83551&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=83551&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28]; „Probably Siauliai, Lithuania, Jewish men before their execution“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=29289&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=29289&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28]; „Probably Siauliai, Lithuania, Digging of graves before an execution by members of an Einsatzgruppe in the Kuziai Forest“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=3017&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=3017&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].

102 „Photos from different Soviet archives“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=11890143&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=11890143&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].

103 „Probably Siauliai, Lithuania, Digging graves in the Kuziai Forest“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=59745&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=59745&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].

104 „Probably Siauliai, Lithuania, A German soldier photographing prisoners being led to their execution, 1941“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=78963&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=78963&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].



7.

Nežinomas fotografas, Kadras iš Pajuostės miške vykdytų žudynių likviduojant Panevėžio getą. Nufotografuoti asmenys nenustatyti, su šautuvu stovi lietuvių policijos bataliono kareivis. Fone prieš egzekuciją nusirengiantys žydai; jų drabužius ir kitus asmeninius daiktus vėliau išsidalydavo žudynių vykdytojai, 1941 m. rugpjūtis, fotografija, USHMM archyvas

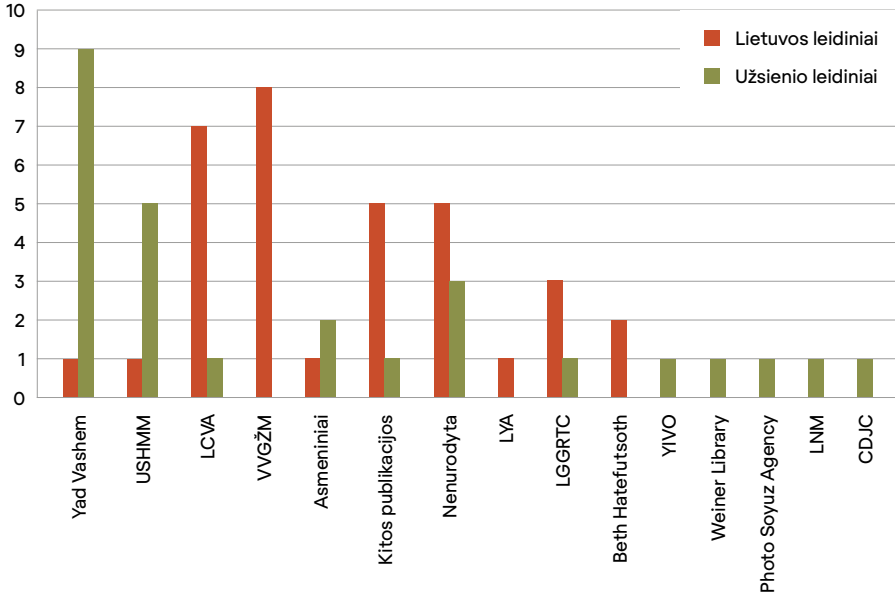
Unknown photographer; Photograph of the massacre in the Pajuostė forest during the liquidation of the Panevėžys ghetto, August 1941

buvo suteiktos klaidingos atribucijos<sup>105</sup>. Kadangi aptariamose „Šiaulių“ nuotraukose neidentifikuotas nei autorius, nei kuris nors iš nufotografuotųjų, o vienintelė informacija yra neaiškiais aplinkybėmis suteikta oficialios SSRS institucijos, negalime teigti, kad užfiksuotas vaizdas tikrai yra iš Kužių miško, ar kad matome būtent Šiaulių žydų egzekuciją.

Kaip visiškas nesusipratimas atrodo bestselerių tapusioje vokiečių istoriko Ernsto Klee pagal nacių nusikaltimų liudytojų parodymus sudarytoje knygoje *The Good Old Days...* išspausdinta nuotrauka. Joje, anot prierašo, matyti miško aikštelėje žydai, verčiami kasti masinio kapo duobę, o fone guli jau nušauti žydai, ir visa tai vyksta 1941-ųjų vasarą Lietuvoje<sup>106</sup>. Autorius šaltinio nenurodo, tačiau paieška Yad Vashem archyve atskleidžia,

<sup>105</sup> Ryškiausias pavyzdys – 1995 m. Hamburge atidaryta istorinių fotografijų paroda *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944*, plačiau žr. *Crimes of the German Wehrmacht: Dimensions of a War of Annihilation 1941–1944: An outline of the exhibition*, sud. M. Wildt, U. Jureit, B. Otte, Hamburg Institute for Social Research, 2004, p. 34–36, [interaktyvus], [http://www.verbrechen-der-wehrmacht.de/pdf/vdw\\_en.pdf](http://www.verbrechen-der-wehrmacht.de/pdf/vdw_en.pdf), [žiūrėta 2020-08-28].

<sup>106</sup> „*The Good Old Days*“: *The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, p. 55.

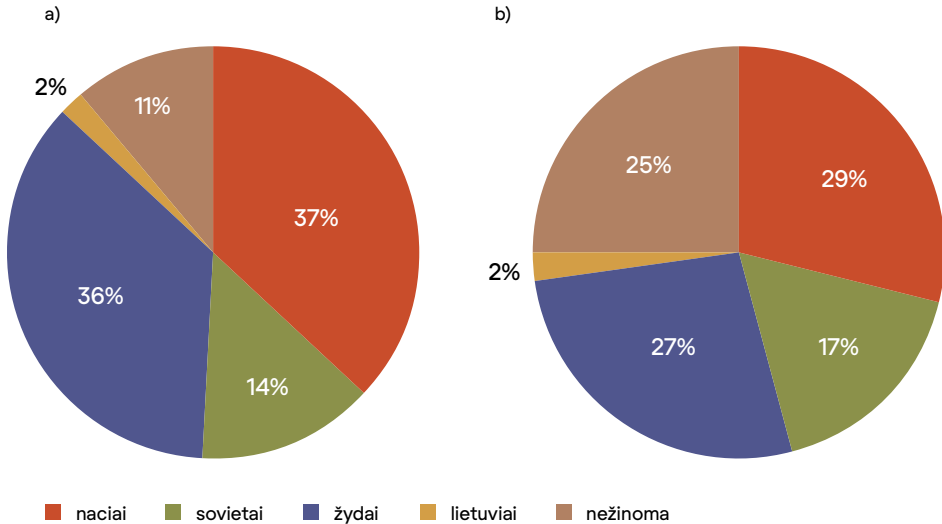


1 diagrama

Tiriamieji leidiniai pagal publikuojamų nuotraukų šaltinius. Stulpeliai rodo, keliuose leidiniuose panaudoti vaizdai iš apačioje įvardytų šaltinių

Diagram 1

Research publications according to the sources of published photographs



2 diagrama

a) nuotraukų autorių perspektyvos Lietuvos leidiniuose, b) užsienio leidiniuose. Nurodyta procentinė dalis iš bendro tirtų nuotraukų skaičiaus (atitinkamai 191 ir 115)

Diagram 2

Perspectives of the authors of photographs in Lithuanian publications (left) and international publications (right)

kad nuotraukoje užfiksuota NKVD nužudytų kalinių ekshumacija Zolochive (buv. Lenkija, dab. Ukraina)<sup>107</sup>.

K. Sutton knygoje *The Massacre of the Jews of Lithuania...* nuotrauka *Žydų pažeminimas* vaizduoja grupę žmonių miesto gatvėje, o ryškiausiai matomas į medinius ratus įsodintas rabinas, laikantis plakatą su neįskaitomu tekstu<sup>108</sup>. Tačiau iš tikrųjų veiksmas vyksta ne Lietuvoje, o Lodzėje. Šio miesto muziejaus tinklapyje skelbiamoje toje pačioje nuotraukoje galima įžiūrėti plakate užrašytą tekstą lenkų kalba<sup>109</sup>.

Taip pat aptiktos kelios nuotraukos, kur prierašuose pateikta ne esmingai keičianti interpretacija, bet šiek tiek klaidinanti informacija. Pavyzdžiui, S. Atamukas vieną C. H. Kadušino nuotrauką klaidingai priskiria Vilniaus getui, o *Lietuvos žydų istorinės studijos* autoriai, remdamiesi nepatikrintais Beit Hatfutsot archyvo duomenimis, mano, jog pogrome Viliampolėje (1941 m. birželio 25 d.) užfiksuotas sinagogoje nužudytas rabinas vaizduoja Kauno geto ješivą, ir C. H. Kadušiną pavadina nežinomu fotografu<sup>110</sup>. A. Eidintas<sup>111</sup> jau minėtą fotografiją iš Pajuostės prie Panevėžio dėl nežinomų priežasčių priskiria Paneriams.

Siekiant išvengti panašių nesusipratimų, galima pasiūlyti ir sprendimą. Renkantis nuotraukas būtina atkreipti dėmesį, kiek yra papildomos informacijos, garantuojančios vaizdo autentiškumą. Identifikuoti asmenys, autorius, tikslus įvykis ar data liudija fotografijos patikimumą. Taip pat nuorodų gali suteikti vizualūs ženklai, pavyzdžiui, konkrečiai vietai būdingi pastatai, nufotografuotų objektų sutapimas su kita, tiksliai identifikuota, nuotrauka. Abejotinos kilmės vaizdus būtina patikrinti įvairiuose archyvuose, kur neretai išaiškėja visai skirtingos tos pačios nuotraukos atribucijos. Patikimiausia informacija visada yra ta, kur tiksliai nurodomos ir nuotraukos atsiradimo bei suradimo aplinkybės.

107 „Poland, Zloczew, Exhumation of prisoners bodies who were murdered by the NKVD prior to the retreat of the Soviets from the area, summer of 1941“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=5083956&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=5083956&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].

108 Karen Sutton, *op. cit.*, p. 47.

109 „Polityka wobec ludności żydowskiej“, in: *Wirtualne muzeum Dziedzictwo Żydów Łódzkiej*, [interaktyvus], <http://museum.lodzjews.org/pl/02-polityka-wobec-ludno%C5%9Bci-%C5%BCydowskiej>, [žiūrėta 2020-08-28].

110 *Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, Jurgita Verbickienė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012.

111 Alfonsas Eidintas, *Žydai, lietuviai ir Holokaustas; Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*.



Tema	Santykinė dalis Lietuvos leidiniuose	Santykinė dalis užsienio leidiniuose
Žydų žudynės ir pažeminimas	65 %	81 %
Gyvenimas getuose	90 %	56 %
Antinacinis pasipriešinimas	20 %	37,5 %
Portretai	55 %	19 %
Nacių okupacinė valdžia	35 %	12,5 %
Lietuvių kolaborantai	15 %	12,5 %
Lietuvių visuomenė	35 %	6 %
Ekshumacija	15 %	12,5 %
Vietos	40 %	12,5 %
Griuvėsiai	40 %	12,5 %

1 lentelė

Lietuvos ir užsienio leidiniuose paskelbtos nuotraukos pagal turinį. Procentai rodo, kokioje dalyje leidinių aptiktos tam tikrą temą pagrindžiančios nuotraukos

Table 1

Photographs published in Lithuanian and international publications according to their contents

## Išvados

Pagrindinė tyrimo išvada – tiek užsienio, tiek Lietuvos leidiniuose, perteikiančiuose Holokausto mūsų šalyje temą, matyti dažniausiai paviršutiniškas fotografinių istorinių šaltinių traktavimas. Tai liudija vyraujantys tiek abstraktūs, tiek trumpi ar net klaidingi nuotraukų priedašai, vengimas įvardyti originalias vaizdų atsiradimo aplinkybes, jų autorius, o neretai – nurodyti šaltinį. Tokia padėtis lemia, kad publikacijose naudojamos fotografijos neprideda prie gilesnio istorinio Holokausto Lietuvoje pažinimo, o kai kuriais atvejais klaidina, ypač kai, nekritiškai pasikliaujant archyvais, pateikiamos nepakankamai kruopščiai išstudijuotos nuotraukos, iš tikrųjų neturinčios nieko bendro su Lietuva.

Šio straipsnio ir jame pristatomo tyrimo tikslas nėra įvertinti, ar Holokaustas vaizduojamas tinkamai, remiantis istoriografijai parinktomis fotografijomis, ir juo labiau moralizuoti nagrinėtos literatūros autorius. Tik siekta apibrėžti Holokausto Lietuvoje tematiką nagrinėjančioje literatūroje (tiek mokslinėje, tiek populiariojoje) naudojamų vaizdų charakteristiką. Tad, nuotraukas išnagrinėjus ir sugrupavus bendroje lentelėje, galima mėginti apibūdinti ir statistinę lietuvišką Holokaustą vaizduojančią nuotrauką. Užsienyje tai nacių užfiksuotas žudynių vaizdas iš Kauno su informuojančiu, bet kartu kuriančiu ir simbolinę reikšmę, priedašu, pabrėžiant lietuvių dalyvavimą, gautas iš Yad Vashem archyvo. Lietuvoje C. H. Kadušino nuotrauka iš Kauno geto tik su vieta, laiko ir įvykio informacija, bet nenurodant autoriaus ar pavaizduotų asmenų, gauta iš VVGŽM fondų.

Pasauliniame kontekste, kur, reprezentuojant Holokaustą, vyrauja pačių nacių sukurti vaizdai, Lietuvos situacija tampa unikali būtent dėl Kauno gete kalėjusio ir jį fotografavusio C. H. Kadušino. Jo nuotraukų egzistavimas ir plati sklaida tiek užsienio, tiek Lietuvos archyvuose lemia kelis esminius mūsų šalyje vykusio Holokausto fotografinės reprezentacijos bruožus – pasakojimą iš žydų, taigi aukų pusės, absoliutų vaizdų iš Kauno vyravimą ir ryškiai išreikštą gyvenimo gete temą.

Tačiau Lietuvoje vis dar nesiaiškintos nei C. H. Kadušino gyvenimo, nei nuotraukų atsiradimo ir tolesnio likimo aplinkybės, o fotografijos inertiskai publikuojamos nenurodant autoriaus, nesivarginant įvardyti konkrečių asmenų, kurie dažnu atveju gali būti atsekami, todėl ribojamas pažinimui būtinas kritinis santykis vaizdų atžvilgiu, šios svarbios nuotraukos lieka neįvertintos ir neapmąstytos.

Taigi išaiškėjusi situacija rodo aiškų istorinių tyrimų, skirtų fotografijų atsiradimo ir vėlesnės sklaidos aplinkybėms aiškintis, poreikį. Tuomet taps įmanoma išskleisti visą istorinių fotografijų potencialą perteikiant konkrečių Holokaustą sudarančių įvykių ir jų dalyvių patirtis bei suvokimą.

Gauta ——— 2020 10 30

## Literatūra ir šaltiniai

- Anušauskas Arvydas, Sviderskytė Gražina, *XX amžiaus slaptieji archyvai. Dvylika istorijos detektyvu*, Vilnius: Versus aureus, 2008.
- Atamukas Solomonas, *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*, Vilnius: Alma littera, 2001.
- Atamukas Solomonas, *Žydai Lietuvoje XIV–XX amžiais*, Vilnius: Lituanus, 1990.
- Baranova Olga, „Politics of Memory of the Holocaust in the Soviet Union“, in: *Dimensions of Modernity. The Enlightenment and its Contested Legacies*, ed. P. Marczewski, S. Eich, Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences, 2015, Nr. 34, [interaktyvus], <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxxiv/politics-of-memory-of-the-holocaust-in-the-soviet-union/>, [žiūrėta 2020-08-28].
- Berenbaum Michael, *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*, Boston: Little & Brown, 1993.
- Bergen Doris L., *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*, 3rd ed., Lanham: Rowman & Littlefield, 2016.
- Berkhoff Karel C., „Total Annihilation of the Jewish Population: The Holocaust in the Soviet Media, 1941–45“, in: *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, sud. Michael David-Fox, Patrice Holquist, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014, p. 83–117.
- Bernard-Donals Michael F., *Forgetful Memory: Representation and Remembrance in the Wake of the Holocaust*, New York: State University of New York, 2009.
- Bubnys Arūnas, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, Vilnius: LGGRTC, 2011.
- Bubnys Arūnas, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: LGGRTC, 1998.
- Bubnys Arūnas, „Trumpa holokausto Lietuvoje istorija, istoriografija ir bibliografija“, in: *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras*, [interaktyvus], <http://genocid.lt/centras/lt/891/a/>, [žiūrėta 2020-08-28].
- Buettner Angi, *Holocaust Images and Picturing Catastrophe: The Cultural Politics of Seeing*, Farnham: Ashgate, 2011.
- Cohen Judith, „Jewish Ghetto Photographers“, in: *The Holocaust: Memories and History*, sud. Victoria Khterer et al., Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2014.
- Crane Susan A., „Choosing Not to Look: Representation, Repatriation, and Holocaust Atrocity Photography“, in: *History and Theory*, 2008, Nr. 47, p. 309–330, [interaktyvus], <http://www.jstor.org/stable/25478766>, [žiūrėta 2020-08-28].
- Crimes of the German Wehrmacht: Dimensions of a War of Annihilation 1941–1944: An outline of the exhibition*, exhibition brochure editors: Dr. Michael Wildt, Dr. Ulrike Jureit, Birgit Otte, English version: Paula Bradish, Hamburg: Hamburg Institute for Social Research, 2004, [interaktyvus], file:///C:/Users/Owner/Downloads/crimes-of-the-german-wehrmacht.pdf, [žiūrėta 2021-03-07].
- Dos shvartse bukh*, sud. Vasily Grossman, Ilya Ehrenburg, Jerusalem: Yad Vashem, 1984.
- Documents Accuse*, sud. B. Baranauskas, K. Rukšėnas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1970.
- Eglinis M., Gelpernas Dmitrijus, *Kauno getas ir jo kovotojai*, Vilnius: Mintis, 1969.
- Eidintas Alfonsas, *Žydai, lietuviai ir Holokaustas*, Vilnius: Vaga, 2002.
- Faitelson Alex, *Heroism & Bravery in Lithuania 1941–1945*, Jerusalem: Gefen Publishing House, 1996.
- „German police and auxiliaries in civilian clothes look on as a group of Jewish women are forced to undress before their execution“, in: *USHMM collections*, [interaktyvus], 2019, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1175556>, [žiūrėta 2020-08-28].

- Ginaitė Sara, *Atminimo knyga*, Vilnius: Margi raštai, 1999.
- Goldhagen Daniel Jonah, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York: Random house, 1997.
- Hirsch Mariene, „Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory“, in: *Visual Culture and the Holocaust*, ed. Barbie Zelizer, London: Rutgers University Press, 2001.
- Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius: Valskybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
- Kadish George et al., *Days of Remembrance, 1987: Family Life in the Kovno Ghetto*, San Francisco: Mellen Research University Press, 1991.
- Kapleris Ignas et al., *XX a. Lietuvos ir pasaulio istorija*, Vilnius: Briedis, 2009.
- Keilbach Judith, „Photographs, Symbolic Images, and the Holocaust: On the (im) possibility of depicting historical truth“, in: *History and Theory*, 2009, Nr. 2 (48), p. 54–76, [interaktyvus], <http://www.jstor.org/stable/25478837>, [žiūrėta 2020-08-28].
- Khiterer Victoria, „Introduction“, in: *The Holocaust: Memories and History*, edited by Victoria Khiterer with Ryan Barrick, David Misal, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2014, p. xii–xix.
- „Kovno, Lithuania, Jewish women before their murder by Lithuanian militiamen“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=6449&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=6449&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- „Kovno, Lithuania, Jewish women murdered by Lithuanian militiamen“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=11212&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=11212&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- Levin Dov, *The Litvaks: A Short History of the Jews in Lithuania*, Jerusalem: Yad Vashem, 2000.
- Levin Judith, Uziel Daniel, „Ordinary Men, Extraordinary Photos“, in: *Yad Vashem Studies*, 1998, Nr. 26, p. 280–293, [interaktyvus], [http://www.yadvashem.org/odot\\_pdf/Microsoft%20Word%20-%20202290.pdf](http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20202290.pdf), [žiūrėta 2020-08-28].
- Lieberman Chaim, „Foreword“, in: *Efroim Oshry, Hurbm Lite*, Nyu York: aroysgegebn fun ha-Rav E. Oshri bukh komitet, 1951, p. 467.
- Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, sud. Arvydas Anušauskas et al., Vilnius: LGGRTC, 2005.
- Lietuvos istorija: enciklopedinis iliustruotas leidinys*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010.
- Lietuvos žydai: istorinė studija*, sud. Vladas Sirutavičius, Darius Staliūnas, Jurgita Verbickienė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012.
- Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sud. Alfonsas Eidintas, Vilnius: Vaga, 2001.
- Löw Andrea, „Documenting as a ‘Passion and Obsession’: Photographs from the Lodz (Litzmannstadt) Ghetto“, in: *Central European History*, t. 48, Nr. 3, 2015, p. 387–404, [interaktyvus], <https://doi.org/10.1017/S0008938915000801>, [žiūrėta 2020-08-28].
- LTSR KGB operatyvinės grupės surinkti dokumentai apie asmenis, bendradarbiavusius su Vokietijos okupacine valdžia ar užsienio žvalgybos tarnybomis, lietuvių tautinio pogrindžio dalyvius. Dokumentai ir nuotraukos apie Panerių žudynes*, in: LYA, f. K-40, ap. 1, b. 190.
- Matulytė Margarita, Narušytė Agnė, *Camera obscura: Lietuvos fotografijos istorija 1839–1945*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2016.
- Masinės žudynės Lietuvoje*, d. I, sud. G. Erslavaitė, K. Rukšėnas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1965.
- Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, sud. G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1973.
- Mass Shootings. The Holocaust from the Baltic to the Black Sea 1941–1944*: Parodos

- katalogas, sud. Uwe Neumärker, Berlin: Topographie des Terrors, 2016.
- Milton Sybil, „Photography as evidence of the Holocaust“, in: *History of Photography*, 1999, Nr. 4 (23), p. 303–312, [interaktyvus], <https://doi.org/10.1080/03087298.1999.10443338>, [žiūrėta 2020-08-28].
- Moss Mark, *Toward the Visualization of History: The Past as Image*, Plymouth: Lexington Books, 2010.
- Mulevičiūtė Jolita, *Besotis žvilgsnis. Lietuvos dailė ir vizualioji kultūra. 1865–1914*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.
- „Naked Jewish women, some of whom are holding infants, wait in a line before their execution by German Sipo and SD, with the assistance of Ukrainian auxiliaries“, in: *USHMM collections*, [interaktyvus], 2019, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1065461>, [žiūrėta 2021-03-01].
- „Photos from different Soviet archives“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=11890143&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=11890143&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- „Poland, Zloczow, Exhumation of prisoners bodies who were murdered by the NKVD prior to the retreat of the Soviets from the area, summer of 1941“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=5083956&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=5083956&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- „Polityka wobec ludności żydowskiej“, in: *Wirtualne muzeum Dziedzictwo Żydów Łódzkich*, [interaktyvus], <http://museum.lodzjews.org/pl/02-polityka-wobec-ludno%C5%9Bci-%C5%BCydowskiej>, [žiūrėta 2020-08-28].
- „Ponary, Poland, Jews who were led to the place they will be executed by Lithuanian militiamen“, 1941, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=100107&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=100107&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- „Ponary, Poland. Two Jews just before their execution, surrounded by German soldiers, June-July 1941“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=100101&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=100101&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- „Probably Siauliai, Lithuania, Men standing in line before their execution; behind them are SS soldiers“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=83551&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=83551&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- „Probably Siauliai, Lithuania, Jewish men before their execution“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=29289&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=29289&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- „Probably Siauliai, Lithuania, Digging of graves before an execution by members of an Einsatzgruppe in the Kuziai Forest“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=3017&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=3017&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- „Probably Siauliai, Lithuania, Digging graves in the Kuziai Forest“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=59745&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=59745&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- „Probably Siauliai, Lithuania, A German soldier photographing prisoners being led to their execution, 1941“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], [http://collections1.yadvashem.org/notebook\\_ext.asp?item=78963&site=sapir&lang=ENG&menu=1](http://collections1.yadvashem.org/notebook_ext.asp?item=78963&site=sapir&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- Shneer David, „Picturing Grief: Soviet Holocaust Photography at the Intersection of History and Memory“, in: *American Historical Review*, 2010, Nr. 1(115), p. 28–52, [interaktyvus], <https://academic.oup.com/ahr/article-abstract/115/1/28/17666>, [žiūrėta 2017-12-04].

- Shneer David, *Through Soviet Jewish Eyes: Photography, War and the Holocaust*, New Brunswick: Rutgers University Press, 2010.
- Struk Janina, *Photographing the Holocaust: Interpretations of the Evidence*, London: I. B. Tauris, 2004.
- Sutton Karen, *The Massacre of the Jews of Lithuania: Lithuanian Collaboration in the Final Solution, 1941–1944*, Jerusalem: Gefen Publishing House, 2008.
- Tagg John, *The Burden of Representation: Essays on Photographies and Histories*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1988.
- Terleckas Vladas, *The Tragic Pages of Lithuanian History (1940–1953)*, Vilnius: Petro ofsetas, 2014.
- The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, sud. Shmuel Spector, Geoffrey Wigoder, New York: New York University Press, 2001.
- „The execution of a Jewish woman in the Kalevi-Liiva extermination site in Estonia“, in: *Ghetto Fighters House Archives*, [interaktyvus], [http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook\\_ext.asp?item=1090&site=gfh&lang=ENG&menu=1](http://www.infocenters.co.il/gfh/notebook_ext.asp?item=1090&site=gfh&lang=ENG&menu=1), [žiūrėta 2020-08-28].
- „*The Good Old Days*“: *The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, ed. Ernst Klee, Willi Dressen, Volker Riess, trans. Deborah Burnstone, foreword by Hugh R. Trevor-Roper, New York: The Free Press, 1991.
- The Phototheque*, [interaktyvus], <http://www.memorialdelashoah.org/en/archives-and-documentation/the-documentation-center/the-phototheque.html>, [žiūrėta 2020-08-28].
- The Pictorial History of the Holocaust*, sud. Yitzhak Arad, Jerusalem: Yad Vashem, 1990.
- The Shoah (Holocaust) in Lithuania*, sud. Joseph Levinson, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2007.
- „The visual evidence of the murder of the Jews of Liepaja“, in: *Yad Vashem*, [interaktyvus], <http://www.yadvashem.org/righteous/stories/sedul-schimpelfening/liepaja-murder-evidence.html>, [žiūrėta 2020-08-28].
- Tumavičiūtė Irena, „Kodėl serbų žudynės iliustruoja „MŪSIŠKIUS“?“, in: *Voruta*, 2016 04 05, [interaktyvus], <http://www.voruta.lt/irena-tumaviciute-kodel-serbu-zudynes-iliustruoja-musiskius-2/>, [žiūrėta 2020-08-28].
- Vanagaitė Rūta, *Mūsiškiai*, Vilnius: Alma littera, 2016.
- Zelizer Barbie, „Introduction: On Visualizing the Holocaust“, in: *Visual Culture and the Holocaust*, sud. Barbie Zelizer, London: Rutgers University Press, 2001, p. 1–10.
- Žeimantas Vytautas, *Teisingumas reikalauja*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1984.
- Žydų gyvenimas Lietuvoje = Jewish life in Lithuania*: Parodos katalogas, sud. Rūta Puišytė, Darius Staliūnas, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2001.

## Summary

# Photographic Representations of the Holocaust in Lithuanian Historiography: General Features and Problematic Aspects

Šarūnė Sederevičiūtė

*Keywords:* Holocaust, photography, Lithuanian history, historiography.

The research presented in the article explores the features and use of historical photographs chosen to represent the Holocaust in Lithuania in Lithuanian and international historiography, including popular literature. Referring to the theoretical literature on Holocaust photography, critical areas of Holocaust photography are outlined, and images found in the historiography of the Lithuanian Holocaust are systemized accordingly. Secondly, by analyzing different categories (the photographer's identity, topic, event, subject, location, caption type, archival source), photographs from Lithuanian and international publications are compared. Finally, the main critical aspects of the publication of photographs representing the Holocaust in Lithuania are identified and discussed, paying special attention to the issues of their iconic properties and authenticity.

The results of the presented research show an obvious necessity for historical research on the circumstances of the emergence of Holocaust photography and its dissemination in later times. A superficial approach to historical photographic sources is evident from abstract, laconic and sometimes even erroneous captions, the failure to indicate the original circumstances of the appearance of specific images, omitting the photographer's name or the archival source. Other aspects of photographic representations of the Holocaust worth mentioning are a strong countertrend to the prevailing perpetrator perspective, the predominance of images from Kaunas, and the prominence of the topic of ghetto life. This situation is mostly a result of

the wide circulation of photographs taken by the Kaunas ghetto inmate Zvi Hirsh Kadushin (1910–1997) both in Lithuania and abroad.

Pilot rather than conclusive, the present research aims to map out the main topics for the future research on Holocaust photography in Lithuania.